

**CRNA GORA
AGENCIJA ZA ELEKTRONSKE KOMUNIKACIJE
I POŠTANSKU DJELATNOST**

**ANALIZA RELEVANTNOG TRŽIŠTA ŠIROKOPOJASNOG
PRISTUPA NA NIVOU VELEPRODAJE**

Podgorica, jun 2013. godine

SADRŽAJ

REZIME	4
1. UVOD	9
1.1 Regulatorni okvir	9
1.2 Pravni osnov za sprovođenje postupka definisanja i analize relevantnog tržišta širokopojasnog pristupa na nivou veleprodaje	11
1.3 Saradnja sa Upravom za zaštitu konkurencije	11
1.4 Hronologija aktivnosti Agencije za elektronske komunikacije u postupku analize relevantnih tržišta	12
1. DEFINISANJE RELEVANTNOG TRŽIŠTA	14
2.1 Opis postupka definisanja tržišta	14
2.2 Karakteristike relevantnog tržišta u dimenziji usluga	15
2.2.1 Maloprodajno tržište širokopojasnog pristupa	16
2.2.2 Supstitucija maloprodajnog tržišta na strani tražnje	17
2.2.3 Supstitucija veleprodajnog tržišta na strani tražnje	28
2.2.4 Zamjenjivost na strani ponude	36
2.2.5 Zaključak o relevantnom tržištu u dimenziji usluga	37
2.3 Relevantno tržište u geografskoj dimenziji	37
2.4 Stav nadležnog regulatornog tijela o određivanju relevantnog tržišta	38
2. POSTUPAK ANALIZE RELEVANTNOG TRŽIŠTA	39
3.1 Tržišno učešće operatora na relevantnom tržištu	40
3.2 Kontrola infrastrukture, čiji se obim ne može lako udvostručiti	40
3.3 Ekonomija obima	41
3.4 Ekonomija širine	41
3.5 Step en vertikalne integracije	42
3.6 Zaključak o procjeni postojanja operatora sa značajnom tržišnom snagom i ocjena efikasnosti tržišne konkurencije	43
4. PREPREKE U RAZVOJU TRŽIŠNE KONKURENCIJE	44
4.1 Tržišna dimenzija prepreka razvoju tržišne konkurencije	45
4.1.1 Vertikalno prenošenje značajne tržišne snage	45
4.1.2 Horizontalno prenošenje značajne tržišne snage	46
4.1.3 Značajna tržišna snaga na pojedinom/jednom tržištu	47
4.1.4 Završavanje (terminacija) poziva	48
4.2 Uzročno posledična dimenzija prepreka razvoju tržišne konkurencije	49
4.3 Prepreke razvoju tržišne konkurencije na tržištu veleprodajnog širokopojasnog pristupa	49
4.3.1 Odbijanje dogovora/uskraćivanje pristupa	50
4.3.2 Prenoš enje značajne tržišne snage na osnovama nevezanim sa cijenama	50
4.3.3 Prenoš enje značajne tržišne snage na osnovama vezanim za cijene	52

5	REGULATORNE OBAVEZE PROPISANE OPERATORU SA ZNAČAJNOM TRŽIŠNOM SNAGOM	53
5.1	Regulatorne obaveze operatora sa značajnom tržišnom snagom na tržištu širokopojasnog pristupa na nivou veleprodaje	54
5.1.1	Obaveza omogućavanja pristupa elementima mreže, odnosno njihovog korišćenja	54
5.1.2	Obaveza obezbjeđivanja jednakog tretmana, odnosno nediskriminatornosti	59
5.1.3	Obaveza obezbjeđivanja preglednosti	61
5.1.4	Obaveza nadzora cijena i uvođenja troškovnog računovodstva	64
5.1.5	Obaveza odvajanja računovodstvenih evidencija	67

Rezime

Evropske direktive koje pokrivaju oblast elektronskih komunikacija implementirane su u zakonodavstvo Crne Gore usvajanjem Zakona o elektronskim komunikacijama¹, koji je stupio na snagu dana 27.08.2008. godine. Zakon o elektronskim komunikacijama, između ostalog, propisuje i uslove pružanja elektronskih komunikacionih mreža i usluga.

Primjenom propisa koji se nalaze u Zakonu, konkretno članova 40-51, Agencija² osigurava uslove za efikasne konkurentnosti na tržištu telekomunikacija, odnosno obezbjeđuje jednake uslove za sve operatore na relevantnim tržištima elektronskih komunikacija.

Agencija je u sprovođenju postupka analize tržišta, propisanim članom 42. Zakona o elektronskim komunikacijama, naročito vodila računa o primjeni Smjernica Evropske komisije za nacionalna regulatorna tijela, o definisanju i analizi relevantnih tržišta, kao i primjeni Preporuke Evropske komisije o relevantnim tržištima podložnima prethodnoj (ex ante) regulaciji.

Osnovni cilj postupka analize tržišta je utvrđivanje da li na određenom tržištu postoji efikasna konkurentnost ili na odnosnom tržištu postoji operator sa značajnom tržišnom snagom, odnosno više operatora sa zajedničkom značajnom tržišnom snagom (tzv. operatori u udruženoj dominaciji). Na bazi rezultata sprovedene analize, biće određene, izmijenjene, zadržane ili ukinute regulatorne obaveze navedene u članovima 44-50 Zakona o elektronskim komunikacijama.

U martu 2010. godine, saglasno odredbama Zakona o elektronskim komunikacijama, Agencija je sprovedla postupak analize tržišta, odredila dimenziju usluga i geografsku dimenziju relevantnog tržišta veleprodajnog širokopojasnog pristupa. Nakon određivanja relevantnog tržišta Agencija je, na osnovu kriterijuma za procjenu operatora sa značajnom tržišnom snagom koje definiše zakon, odredila Crnogorski Telekom a.d. Podgorica (u daljem tekstu: CT) kao operatora sa značajnom tržišnom snagom i istom nametnula regulatorne obaveze na bazi utvrđenih karakteristika relevantnog tržišta. Prethodno spomenuto je detaljno obrazloženo u dokumentu iz marta 2009. pod nazivom "Analiza tržišta veleprodajnog širokopojasnog pristupa."

U periodu koji je slijedio Agencija je pratila kretanja na relevantnom tržištu i sprovođenje nametnutih regulatornih obaveza od strane Crnogorskog Telekoma, da bi nakon isteka trogodišnjeg perioda ponovo pristupila analizi relevantnog tržišta, kako bi sagledala efekte nametnutih regulatornih obaveza i njihove eventualne izmjene, dopune ili ukidanje.

Na osnovu člana 41 stav 2 Zakona o elektronskim komunikacijama, Agencija je utvrdila **relevantno tržište širokopojasnog pristupa na nivou veleprodaje** kao relevantno tržište podložno prethodnoj regulaciji. Navedeno tržište je dio Preporuke Evropske komisije o relevantnim tržištima podložnima prethodnoj regulaciji, što znači da je Evropska komisija već zaključila da relevantno tržište zadovoljava tzv. **test tri kriterijuma** (prisustvo snažnih i trajnih prepreka za ulazak na tržište, koje mogu biti strukturne, pravne i regulatorne prirode; ocjena realnosti većeg stepena konkurentnosti određenog tržišta u naredne dvije godine i u odsustvu regulatornih mjera; ocjene regulatora da li su važećim Zakonom o zaštiti konkurencije propisane mjere za suzbijanje antikonkurentne prakse i strukturnih poremećaja na konkretnom tržištu).

Utvrđivanje relevantnog tržišta predstavlja osnov za sprovođenje analize tržišta, koja se sastoji od sljedećih faza:

¹ Zakon o elektronskim komunikacijama ("Sl.list Crne Gore", br. 50/2008)

² Agencija za elektronske komunikacije i poštansku djelatnost Crne Gore

- određivanja relevantnog tržišta,
- procjene postojanja jednog ili više operatora sa značajnom tržišnom snagom na tom tržištu,
- određivanja regulatornih obaveza operatorima sa značajnom tržišnom snagom.

Smisao postupka određivanja relevantnog tržišta je utvrđivanje ograničenja, odnosno prepreka, sa kojima se na tom tržištu suočavaju operatori elektronskih komunikacionih mreža. U postupku određivanja relevantnog tržišta, obzirom na granice tržišta, Agencija je odredila dimenziju usluga i geografsku dimenziju relevantnog tržišta, i na bazi rezultata sprovedene analize odredila relevantno tržište širokopojasnog pristupa na nivou veleprodaje.

Na bazi sprovedene analize Agencija je zaključila da relevantno tržište širokopojasnog pristupa na nivou veleprodaje obuhvata sledeće usluge, nezavisno od tehnologije koja se upotrebljava:

- bitstream ADSL uslugu, sa podrazumijevanim sljedećim tačkama preuzimanja saobraćaja između operatora koji pruža uslugu i operatora koji koristi uslugu:
 - o tačka pristupa na IP nivou,
 - o tačka pristupa na Ethernet nivou,
 - o tačka pristupa na DSLAM-u/OLT-u ili odgovarajućoj tački.
- uslugu ADSL pristupa koju Crnogorski Telekom pruža za sopstvene potrebe.

Nezavisnost od upotrebene tehnologije znači da pružanje navedenih usluga može biti na bazi bakarne parice, optičkog vlakna ili hibridnog rješenja (koje podrazumjeva korišćenje i bakarne parice i optičkog vlakna) i bez uticaja je na određenje navedenih usluga kao sastavnog dijela dimenzije relevantnog tržišta.

Takođe, na bazi sprovedene analize Agencija je odredila da je relevantno tržište širokopojasnog pristupa na nivou veleprodaje, u geografskoj dimenziji, čitava teritorija Crne Gore.

Agencija, nakon što je odredila relevantno tržište, na temelju uslova potrebnih za ocjenu operatora kao operatora sa značajnom tržišnom snagom, odnosno nakon sprovedene analize, predlaže:

Operator Crnogorski Telekom a.d. Podgorica definiše se kao operator sa značajnom tržišnom snagom na tržištu širokopojasnog pristupa na nivou veleprodaje.

Nakon što je Agencija odredila Crnogorski Telekom kao operatora sa značajnom tržišnom snagom, na osnovu prepreka koje se mogu pojaviti na tržištu širokopojasnog pristupa na veleprodajnom nivou, kao i na pripadajućem maloprodajnom tržištu na koje Crnogorski Telekom prenosi ili može prenijeti svoju značajnu tržišnu snagu, Agencija predlaže da se Crnogorskom Telekomu kao operatoru sa značajnom tržišnom snagom odrede sljedeće regulatorne obaveze:

- obaveza omogućavanja pristupa elementima mreže, odnosno njihovog korišćenja,
- obaveza obezbjeđivanja jednakog tretmana, odnosno nediskriminatornosti,
- obaveza obezbjeđivanja preglednosti, odnosno referentne interkonekcionu ponude,
- obaveza nadzora cijena i uvođenja troškovnog računovodstva,
- obaveza odvajanja računovodstvenih evidencija.

Shodno članu 43 stav 6 Zakona o elektronskim komunikacijama, Agencija za elektronske komunikacije i poštansku djelatnost je zatražila mišljenje Uprave za zaštitu konkurencije o načinu na koji je Agencija odredila relevantno tržište, utvrdila operatora sa značajnom tržišnom snagom i odredila opseg regulatornih mjera na relevantnom tržištu, a koje je sastavni dio ovog dokumenta.

Obaveza omogućavanja pristupa elementima mreže, odnosno njihovog korišćenja

U okviru navedene obaveze, saglasno čl.47.st.2. Zakona o elektronskim komunikacijama, Agencija predlaže da se Crnogorskom Telekomu odredi sljedeće:

- da trećoj strani pruži uslugu **bitstream** pristupa obuhvaćenu definicijom tržišta iz poglavlja 2.4. ovog dokumenta;
- da pregovara u dobroj namjeri s drugim operatorima koji traže pristup i, u okviru ove obaveze, obavezu odgovora na svaki razuman zahtjev;
- da ne ukida već odobreni pristup mreži;
- da odobri otvoreni pristup tehničkim interfejsima, protokolima ili drugim ključnim tehnologijama koje su nezamjenljivo potrebne za međusobno djelovanje usluga, pri čemu troškovi realizacije interoperabilnosti opreme padaju na teret one strane koja traži takav pristup;
- da osigura zajedničko korišćenje mogućnosti infrastrukture i povezane opreme;
- da omogući pristup sistemima za podršku ili sličnim sistemima koji su potrebni za obezbjeđivanje pravične konkurencije u pružanju usluga;
- da omogući unutar usluge bitstream pristupa (putem zakupljivanja logičkih kanala) tehničke uslove za pružanje usluga IP telefonije (**VoIP**) i IP televizije (**IPTV**), uključujući i uslugu videa na zahtjev (**Video on demand**) na maloprodajnom tržištu.

Obaveza obezbjeđivanja jednakog tretmana, odnosno nediskriminatornosti

U skladu sa navedenom regulatornom obavezom Crnogorski Telekom, kao operator sa značajnom tržišnom snagom na relevantnom tržištu koje je predmet analize, mora:

- osigurati suštinski jednake uslove za druge operatore koji pružaju suštinski jednake usluge,
- pružati usluge i podatke drugim operatorima uz jednake uslove i jednaki kvalitet usluge koju osigurava za svoje sopstvene potrebe ili za potrebe svojih povezanih društava, i
- dostaviti Agenciji ugovore sklopljene na osnovu referentne ponude širokopojasnog pristupa na nivou veleprodaje u roku od 15 (petnaest) dana od dana sklapanja istih.

Obaveza obezbjeđivanja preglednosti

Agencija predlaže da se Crnogorskom Telekomu, kao operatoru sa značajnom tržišnom snagom na relevantnom tržištu koje je predmet ovog dokumenta, odredi regulatorna obaveza transparentnosti, i to kako slijedi:

- Crnogorski Telekom mora objaviti Referentnu ponudu veleprodajnog širokopojasnog pristupa za sve usluge obuhvaćene definicijom tržišta iz poglavlja 2.4. ovog dokumenta, na osnovu koje drugi operatori neće biti obavezni da plaćaju dodatne troškove, koji nisu nužni za pružanje relevantne usluge;
- Referentna ponuda veleprodajnog širokopojasnog pristupa mora biti detaljno raščlanjena u skladu s potrebama tržišta i mora sadržati pripadajuće rokove, uslove i cijene usluga;
- Crnogorski Telekom mora Agenciji, kvartalno ili na zahtjev Agencije, po potrebi, dostavljati detaljne izvještaje, koji će sadržati sve relevantne pokazatelje efikasnosti (**eng. Key performance indicators**);
- Crnogorski Telekom mora Agenciji i drugim operatorima omogućiti pristup sistemu/bazi podataka koji se koristi za računanje i smještaj glavnih pokazatelja efikasnosti, tzv. **KPI (Key Performance Indicators)**.

Obaveza nadzora cijena i uvođenja troškovnog računovodstva

Agencija smatra da je potrebno da se Crnogorskom Telekomu nametne obaveza nadzora cijena nad uslugom bitstream pristupa koja je obuhvaćena definicijom relevantnog tržišta.

- Crnogorski Telekom je dužan da u sklopu regulatorne obaveze nadzora cijena i uvođenja troškovnog računovodstva, uzimajući u obzir rezultate dobijene primjenom svoje HCA/FAC metodologije, izmjeni postojeće cijene širokopojasnog pristupa na veleprodajnom nivou kako slijedi:
 - Izmjeniti jediničnu cijenu za uslugu ADSL pristupa sa 10,68 € na 5,06 €
 - Izmjeniti jediničnu cijenu za uslugu ADSL FI@t 2 sa 9,91 € na 9,85 €
 - Izmjeniti jediničnu cijenu za uslugu ADSL FI@t 5 sa 12,39 € na 17,04 €
 - Izmjeniti jediničnu cijenu za uslugu ADSL FI@t 7 sa 22,30 € na 21,84 €
 - Izmjeniti jediničnu cijenu za uslugu ADSL FI@t B4 sa 14,87 € na 14,65 €
 - Izmjeniti jediničnu cijenu za uslugu ADSL FI@t B6 sa 24,79 € na 24,24 €
 - Izmjeniti jediničnu cijenu za uslugu ADSL FI@t B8 sa 32,22 € na 29,03 €
 - Izmjeniti jediničnu cijenu za uslugu ADSL FI@t B10 sa 39,66 € na 33,83 €
- Crnogorski Telekom je dužan da u sklopu regulatorne obaveze nadzora cijena i uvođenja troškovnog računovodstva, da nastavi sa implementacijom projekta računovodstvenog odvajanja i troškovnog računovodstva, na način i u rokovima propisanim dokumentom Agencije "Metodologija računovodstvenog odvajanja i troškovnog računovodstva".

Obaveza odvajanja računovodstvenih evidencija

Crnogorski Telekom ima obavezu nastavka implementacije projekta računovodstvenog odvajanja i troškovnog računovodstva, na način i u rokovima propisanim dokumentom Agencije "Metodologija računovodstvenog odvajanja i troškovnog računovodstva".

Polazeći od već nametnutih obaveza nediskriminatornosti i transparentnosti, Agencija ocjenjuje nametnutu obavezu vođenja odvojenih računovodstvenih evidencija adekvatnom i proporcionalnom..

Obaveza vođenja odvojenih računovodstvenih evidencija je neophodna u smislu identifikacije antikonkurentskih aktivnosti operatora sa značajnom tržišnom snagom na relevantnom tržištu, kao što su praksa unakrsnog subvencionisanja i primjena cjenovnog stezanja profitne marže (**Price Squeeze**) drugih operatora.

Ona takođe omogućava Agenciji provjeru poštovanja principa nediskriminatornosti u vezi sa cijenama širokopojasnog pristupa internetu Crnogorskog Telekoma, kao i principa preglednosti svih veleprodajnih cijena po kojima Crnogorski Telekom svoje usluge pruža ostalim operatorima, kao i internih transfernih naknada po kojima Crnogorski Telekom svoje usluge pruža svome maloprodajnom dijelu i povezanim društvima.

Odobrena Metodologija troškovnog računovodstva koju primjenjuje Crnogorski Telekom u potpunosti omogućava sprovođenje obaveze računovodstvenog odvajanja i provjeru troškovne orijentacije cijena, radi predupređivanja pojave unakrsnog subvencioniranja, previsokih cijena ili neefikasnog ponašanja od strane Crnogorskog Telekoma, kao proglašenog operatora sa značajnom tržišnom snagom na ovom tržištu.

1. Uvod

1.1 Regulatorni okvir

Postojeći regulatorni okvir Evropske Unije iz 2002. god. je rezultat dugog i kontinuiranog procesa rasprava i analiza o načinima ostvarivanja najprikladnijeg okruženja za razvoj efikasne konkurencije u sektoru elektronskih komunikacija. Pomenuti regulatorni okvir takođe predstavlja najbolji poznati regulatorni model u elektronskim komunikacijama, koji je prihvaćen i od strane velikog broja zemalja koji nisu članice Evropske Unije.

Regulatorni okvir Evropske Unije iz 2002. čine Direktiva 2002/21/EC Evropske komisije o zajedničkom regulatornom okviru za elektronske komunikacione mreže i usluge (**Okvirna direktiva**)³ i četiri direktive poznate pod zajedničkim nazivom **Specifične direktive**, i to:

- Direktiva Evropske komisije o pristupu i interkonekciji elektronskih komunikacionih mreža i pripadajućih kapaciteta (**Direktiva o pristupu**)⁴;
- Direktiva Evropske komisije o autorizaciji na području elektronskih komunikacionih mreža i usluga (**Direktiva o autorizaciji**)⁵;
- Direktiva Evropske komisije o univerzalnom servisu i pravima korisnika vezano za elektronske komunikacione mreže i usluge (**Direktiva o univerzalnom servisu**)⁶;
- Direktiva Evropske komisije o obradi ličnih podataka i zaštiti privatnosti u sektoru elektronskih komunikacija (**Direktiva o privatnosti u elektronskim komunikacijama**)⁷

Evropska komisija je 2002. godine, nakon usvajanja pomenutih Direktiva, objavila i Smjernice za nacionalna regulatorna tijela za definisanje i analizu relevantnih tržišta⁸, utvrđivanju statusa operatora sa značajnom tržišnom snagom i nametanju regulatornih obaveza. Osnovna svrha ovih Smjernica je doprinos harmonizaciji primjene regulatornih načela, kao i konzistentnosti regulacije. Korišćenje istovjetne metodologije definisanja i analize tržišta osigurava se da većina tržišta definisanih za potrebe sektorski specifične regulacije odgovaraju definicijama koje bi bile primjenjene saglasno propisima o zaštiti konkurencije.

Evropska Komisija je krajem 2009. godine usvojila dvije direktive kojima se mijenja i dopunja postojeći regulatorni okvir za oblast elektronskih mreža i komunikacionih usluga iz 2002. godine, te uredbu o osnivanju BEREC-a

³ Directive 2002/21/EC Framework Directive (OJ of the EC L 108/33, 24.04.2002)

⁴ Directive 2002/19/EC Access Directive (OJ of the EC L 108/7, 24.04.2002)

⁵ Directive 2002/20/EC Authorization Directive (OJ of the EC L 108/7, 24.04.2002)

⁶ Directive 2002/22/EC Universal Service Directive (OJ of the EC L 108/51, 24.04.2002)

⁷ Directive 2002/58/EC Directive on Privacy and electronic communications (OJ of the EC L 201/37, 31.07.2002)

⁸ Commission guidelines on market analysis and the assessment of significant market power under the Community regulatory framework for electronic communications networks and services (OJ of the EC C 165/6 from 11.07.2002)

- Direktiva 2009/140/EC Evropskog parlamenta i Savjeta od 25.12.2009. godine o izmjenama i dopunama Direktive 2002/21/EC o zajedničkom regulatornom okviru za elektronske komunikacione mreže i usluge, Direktive 2002/19/EC o pristupu i interkonekciji elektronskih komunikacionih mreža i pripadajućih kapaciteta i Direktive 2002/20/EC o autorizaciji elektronskih komunikacionih mreža i usluga;
- Direktiva 2009/136/EC Evropskog parlamenta i Savjeta od 25.12.2009. godine o izmjenama Direktive 2002/22/EC o univerzalnom servisu i pravima korisnika vezano za elektronske komunikacione mreže i usluge i Direktive 2002/58/EC o obradi osobnih podataka i zaštiti privatnosti sektoru elektronskih komunikacija;
- Uredba 1211/2009 o osnivanju posebnog tijela evropskih regulatora elektronskih komunikacija i njegovog Biroa (BEREC), koja ima snagu zakona u državama članicama i neposredno je primjenjiva za sve države članice

Evropska komisija je, saglasno članu 15. Okvirne Direktive usvojila i sljedeća dokumenta, koja su od značaja za Agenciju prilikom analize relevantnih tržišta:

- Preporuku (2003/311/EC)⁹ o relevantnim tržištima u sektoru elektronskih komunikacija koja je sadržala 18 tržišta koja podliježu ex-ante regulaciji, i
- Revidiranu Preporuku(2007/879/EC)¹⁰ relevantnim tržištima u sektoru elektronskih komunikacija koja je sadržala 7 tržišta koja podliježu ex-ante regulaciji .

Cilj Preporuka o relevantnim tržištima je uvođenje harmonizacije u sektoru elektronskih komunikacija, na način da isti proizvodi i usluge budu predmet analize tržišta u svim članicama Evropske Unije. Tržišta koja više nijesu sastavni dio važeće (revidirane) Preporuke o relevantnim tržištima iz 2007. se smatraju tržištima na kojima postoji dovoljan nivo konkurentnosti u zemljama Evropske Unije. Međutim, saglasno pomenutoj Preporuci, ova tržišta i dalje mogu biti predmet regulacije, ali nakon sprovođenja testa tri kriterijuma, koji se odnosi na utvrđivanje istovremenog postojanja:

- prisustva snažnih i trajnih prepreka za ulazak na tržište, koje mogu biti strukturne, pravne i regulatorne prirode;
- ocjene realnosti većeg stepena konkurentnosti određenog tržišta u naredne dvije godine i u odsustvu regulatornih mjera; i
- ocjene regulatora da li su važećim Zakonom o zaštiti konkurencije propisane mjere za suzbijanje antikonkurentne prakse i strukturnih poremećaja na konkretnom tržištu elektronskih komunikacija.

⁹ Commission recommendation on relevant product and service markets within the electronic communications sector susceptible to *ex ante* regulation in accordance with Directive 2002/21/EC of the European parliament and of the Council on a common regulatory framework for electronic communication networks and services (OJ of the EC L 114/456 from 08.05.2003.)

¹⁰ Commission recommendation of 17 December 2007 on relevant product and service markets within the electronic communications sector susceptible to *ex ante* regulation in accordance with Directive 2002/21/EC of the European Parliament and of the Council on a common regulatory framework for electronic communications networks and services.

1.2 Pravni osnov za sprovođenje postupka definisanja i analize relevantnog tržišta širokopojasnog pristupa na nivou veleprodaje

Zakonom o elektronskim komunikacijama ("Sl.list Crne Gore", broj 50/2008) u članu 8 utvrđena je, između ostalih, nadležnost Agencije da vrši nadzor tržišta, utvrđuje operatore sa značajnom tržišnom snagom i preduzima preventivne mjere za sprječavanje negativnih efekata značajne tržišne snage operatora.

Agencija je, saglasno članu 41 Zakona, utvrdila prijedlog teksta Odluke o relevantnim tržištima usluga i relevantnom geografskom tržištu. Ovaj dokument je bio predmet javnih konsultacija.

Savjet Agencije za elektronske komunikacije i poštansku djelatnost je, po pribavljenom mišljenju Uprave za zaštitu konkurencije, **na sjednici od 03.04.2009. godine**, a nakon sprovedenog konsultativnog postupka, usvojio Odluku o relevantnim tržištima usluga i relevantnom geografskom tržištu. Odlukom je kao relevantno geografsko tržište određena teritorija Crne Gore. Takođe, ovom Odlukom se određuju i relevantna tržišta usluga, i to:

- (1) Tržište pristupa javnoj telefonskoj mreži na fiksnoj lokaciji za fizička i pravna lica – maloprodajni nivo;
- (2) Tržište poziva koji potiču iz javne telefonske mreže i koji se pružaju na fiksnoj lokaciji - veleprodajni nivo;
- (3) Tržište poziva koji završavaju u individualnim javnim telefonskim mrežama i koji se pružaju na fiksnoj lokaciji - veleprodajni nivo;
- (4) Tržište pristupa infrastrukturi mreže na nivou veleprodaje (uključujući zajednički ili potpuno razvezani pristup na utvrđenoj lokaciji) - veleprodajni nivo;
- (5) Tržište širokopojasnog pristupa - veleprodajni nivo;
- (6) Terminalni ili zaključni segmenti iznajmljenih linija, bez obzira na tehnologiju korišćenu da se obezbedi zakupljeni ili dodijeljeni kapacitet - veleprodajni nivo;
- (7) Tržište poziva koji završavaju u individualnim mobilnim mrežama - veleprodajni nivo.

Agencija može da proširi navedenu listu relevantnih tržišta nakon sprovedenog testa trostrukog kumulativnog kriterijuma, saglasno članu 41. stav 2 Zakona o elektronskim komunikacijama.

Tržište širokopojasnog pristupa na nivou veleprodaje, koje je predmet ove analize, dio je važeće Preporuke, što znači da je Evropska komisija zaključila da su na ovom tržištu zadovoljena tri kriterijuma, te da je podložno ex-ante regulaciji u većini zemalja Evropske Unije.

Utvrđivanje relevantnog tržišta predstavlja temelj za sprovođenje analize tržišta, koja se sastoji od određivanja relevantnog tržišta i procjene postojanja jednog ili više operatora sa značajnom tržišnom snagom na tom tržištu, te određivanja regulatornih obaveza operatorima sa značajnom tržišnom snagom, a što je detaljno obrađeno u daljem tekstu.

1.3 Saradnja sa Upravom za zaštitu konkurencije

Imajući u vidu činjenicu da član 41 Zakona propisuje da Agencija u saradnji sa organom nadležnim za zaštitu konkurencije određuje, prati, preispituje relevantne usluge i relevantna geografska tržišta u Crnoj Gori u oblasti usluga elektronskih komunikacija, kao i da shodno članu 42. Zakona Agencija sprovodi analizu tržišta u saradnji sa organom

nadležnim za zaštitu konkurencije ili samostalno, Agencija za elektronske komunikacije i poštansku djelatnost i Uprava za zaštitu konkurencije potpisale su Sporazum o saradnji na području obezbjeđenja konkurencije i predupređenja štetnih efekata nedostatka konkurencije na tržištu usluga elektronskih komunikacija.

1.4 Hronologija aktivnosti Agencije za elektronske komunikacije u postupku analize relevantnih tržišta

Evropski regulatorni okvir (Okvirna Direktiva Evropske komisije¹¹) upućuje da se prilikom određivanja relevantnih tržišta usluga i relevantnih geografskih tržišta uvažavaju nacionalne okolnosti i specifičnosti.

Nakon sagledavanja više faktora koji se odnose na veličinu i strukturu tržišta Crne Gore, postojeći nivo razvoja tržišta elektronskih komunikacija, kao i ciljeve regulatorne politike, Agencija je odredila sedam relevantnih tržišta, saglasno Revidiranoj Preporuci Evropske komisije o relevantnim tržištima iz 2007.godine.

- Agencija je dana 18.02.2009. godine inicirala javne konsultacije, saglasno članu 41 Zakona, povodom Predloga Odluke o relevantnim tržištima usluga i relevantnom geografskom tržištu. Rok za dostavljanje primjedbi i sugestija bio je mjesec dana. Pregled komentara, sugestija i primjedbi na tekst Predloga Odluke o relevantnim tržištima usluga i relevantnom geografskom tržištu koji je bio predmet javnih konsultacija u periodu 16.02.-18.03.2009. godine je dostupan na sajtu Agencije (www.ekip.me);
- Savjet Agencije, po pribavljenom mišljenju Uprave za zaštitu konkurencije, dana 03.04.2009. usvojio je Odluku o relevantnim tržištima usluga i relevantnom geografskom tržištu ("Sl.List Crne Gore", br.29/09);
- Dana 28.04.2009. potpisan je Sporazum o saradnji Agencije za elektronske komunikacije i Uprave za zaštitu konkurencije;
- Savjet Agencije za elektronske komunikacije i poštansku djelatnost je na Sjednici od 03.07.2009. godine usvojio tekst Metodologije za sprovođenje postupka analize relevantnih tržišta koji je dostupan na sajtu Agencije (www.ekip.me);
- U prvom kvartalu 2010. godine objavljeni su predlozi dokumenata analiza sedam relevantnih tržišta, među njima i predlog dokumenta analize relevantnog tržišta širokopojasnog pristupa na nivou veleprodaje. Predložena dokumenta su nakon sprovedene javne rasprave usvojena i na osnovu njih su proglašenim operatorima sa značajnom tržišnom snagom na pojedinim relevantnim tržištima nametnute odgovarajuće regulatorne obaveze.

Ovim aktivnostima je okončan prvi krug analize sedam relevantnih tržišta. Vezano za analizu relevantnog tržišta širokopojasnog pristupa na nivou veleprodaje, gore navedenim aktivnostima određena je njegova dimenzije usluga i geografska dimenzija usluga, da bi na osnovu člana 40. Zakona o elektronskim komunikacijama bio određen Crnogorski Telekom kao operator sa značajnom tržišnom snagom.

¹¹ Directive 2002/21/EC of 7 March 2002 on a common regulatory framework for electronic communications networks and services (Framework Directive)

U narednom periodu su se odvijale sljedeće aktivnosti:

- Tokom 2010. godine, saglasno rokovima za sprovođenje regulatornih obaveza propisanim u pojedinim analizama relevantnih tržišta, odnosno odgovarajućim rješenjima, proglašeni operatori sa značajnom tržišnom snagom su objavili referentne ponude za pojedina relevantna tržišta;
- Crnogorski Telekom je svoju Referentnu ponudu širokopojasnog pristupa na veleprodajnom nivou za operatore elektronskih komunikacionih mreža i pružaoce elektronskih komunikacionih usluga objavio u februaru 2011. godine;
- Za potrebe ponovne analize relevantnih tržišta (tzv. drugog kruga analiza) dana 18.02.2013. godine Agencija je uputila odgovarajuće upitnike operatorima u elektronskoj i papirnoj formi, za dostavu relevantnih podataka za period 2010-2012. godine, po šestomjesečnim i/ili godišnjim intervalima. Upitnicima su definisani statistički, operativni i finansijski podaci, neophodni za sprovođenje postupka definisanja i analize relevantnih tržišta. Rok za dostavljanje Upitnika je bio mjesec dana, koji je uglavnom ispoštovan od strane operatora, dok su u nekoliko slučajeva podaci dostavljeni naknadno, nakon poslate urgencije.
- Popunjeni upitnici za analizu relevantnog tržišta širokopojasnog pristupa na nivou veleprodaje su dostavljeni od strane operatora kojima su poslani zaključno sa krajem aprila.

Pregled operatora i pružalaca usluga elektronskih komunikacija kojima su upućeni upitnici:

Naziv operatora	Adresa operatora	Tip upitnika	Datum dostavljanja upitnika
Crnogorski Telekom a.d. Podgorica	Moskovska 29 81000 Podgorica	Upitnik za širokopojasni pristup	28.02.2013.
M:Tel d.o.o. Podgorica	Kralja Nikole 27 81000 Podgorica	Upitnik za širokopojasni pristup	28.02.2013.
Telenor d.o.o. Podgorica	Dž. Vašingtona 83 81000 Podgorica	Upitnik za širokopojasni pristup	28.02.2013.
M-Kabl d.o.o. Podgorica	Bohinjska 1A 81000 Podgorica	Upitnik za širokopojasni pristup	28.02.2013.
Dasto Montel d.o.o. Cetinje	Njegoševa 1 81250 Cetinje	Upitnik za širokopojasni pristup	28.02.2013.

1. Definisiranje relevantnog tržišta

2.1 Opis postupka definisanja tržišta

Relevantno tržište je skup svih javno ponuđenih telekomunikacionih servisa, koji su po svojim karakteristikama i namjeni međusobno zamjenjivi na određenom geografskom području, pri datom nivou cijena.

Osnovna načela definisanja relevantnih tržišta odnose se na analizu stepena supstitucije na strani tražnje, stepena supstitucije na strani ponude i analize potencijalnih konkurentskih pritisaka. Analiza stepena supstitucije na strani tražnje predstavlja utvrđivanje asortimana usluga koje krajnji korisnik može smatrati supstitutivnim uslugama na relevantnom tržištu. Takođe, vrši se analiza može li potencijalni pružalac telekomunikacionih servisa brzo i uz relativno male troškove ponuditi konkretnu uslugu na relevantnom tržištu kao odgovor malom, ali značajnom, trajnom povećanju cijena usluge od strane hipotetičkog monopola. Kod supstitucije na strani ponude operator odmah reaguje na povećanje cijene, dok je potencijalnim konkurentima potrebno više vremena za pružanje istovjetne usluge na tržištu. Nadalje, u slučaju supstitucije na strani ponude operatori se ne izlažu dodatnim troškovima, dok ulazak potencijalne konkurencije na tržište podrazumijeva više vremena i značajne i nenadoknadle troškove (**eng. sunk costs**).

U svrhu definisanja tržišta, jedna od mogućih tehnika koja se koristi za procjenu postojanja supstitucije na strani ponude i potražnje je Test hipotetičkog monopola¹² koji, počevši od najuže moguće definicije tržišta koje se analizira, određuje da li hipotetički monopolista može da sprovede malo ali značajno trajno povećanje cijena, a da pritom ne izgubi dio prihoda, usled preorijentacije krajnjih korisnika ka supstitutivnim uslugama. Primjena pomenutog testa ogleda se u postavljanju pitanja i traženju odgovora šta se događa u situaciji malog ali značajnog i trajnog povećanja cijena usluge uz pretpostavku da cijene svih drugih usluga ostanu iste, pri čemu se po pravilu u obzir uzima trajni rast cijena od 5-10%.

Pri definisanju tržišta usluga određuju se usluge koje korisnik smatra zamjenjivim u pogledu, namjene, funkcionalnosti i cijena na datom tržištu. Zamjenjivost se određuje pomoću dva kriterijuma:

- Zamjenjivost na strani tražnje (**eng. Demand side substitutability**), i
- Zamjenjivost na strani ponude (**eng. Supply side substitutability**).

Zamjenjivost na strani tražnje se utvrđuje na osnovu zamjenjivosti usluge posmatrano sa stanovišta korisnika pri relativnom porastu cijena. Za procjenu zamjenjivosti koristi se test hipotetičkog monopola, kojim se dokazuje spremnost korisnika usluge A da pri porastu cijena te usluge 5-10% počne da koristi uslugu B. Pri tome se uzimaju u obzir kako cijene usluga A i B tako i troškovi prelaska na korišćenje usluge B (dugoročni ugovori, cijena terminalne opreme i sl.). Ukoliko test pokaže da su usluge A i B zamjenjive, smatra se da one pripadaju istom tržištu.

Zamjenjivost na strani ponude se utvrđuje na osnovu mogućnosti preduzeća, koja pružaju druge usluge, a koje ne pripadaju istom tržištu usluga, da uslijed relativnog porasta cijena razmatrane usluge u relativno kratkom vremenu uđu na tržište i počnu da pružaju te usluge. Prilikom procjene postojanja potencijalne tržišne konkurencije potrebno je utvrditi

¹² eng. SSNIP test (Small but Significant Non-transitory Increase in Price)

njen nivo i uslove na relevantnom tržištu pod kojima novi tržišni učesnici, odnosno privredni subjekti mogu ući na dato relevantno tržište. Postojanje potencijalne tržišne konkurencije utvrđuje se na osnovu razmatranja predviđenih promjena postojećih tržišnih uslova, koje se odnose na strukturu relevantnog tržišta, ponašanja postojećih učesnika na relevantnom tržištu i uticaja na ostale stvarne i potencijalne tržišne učesnike, ekonomske i finansijske snage tržišnih učesnika, ekonomskih, pravnih i drugih prepreka pristupa relevantnom tržištu, tržišnih trendova, i dr.

Relevantno geografsko tržište predstavlja područje na kome su određeni pružaoci telekomunikacionih usluga uključeni u ponudu i tražnju za uslugama, a gdje su uslovi konkurencije dovoljno homogeni da se to područje razlikuje od susjednih područja.

2.2 Karakteristike relevantnog tržišta u dimenziji usluga

Važeća preporuka, kao ni prethodna, ne prepoznaje maloprodajno tržište širokopojasnog pristupa internetu kao tržište podložno prethodnoj regulaciji. Naime, Evropska komisija smatra da je efikasnom regulacijom na veleprodajnom nivou moguće osigurati tržišnu konkurenciju na maloprodajnom nivou. Međutim, s obzirom da tražnja za uslugom širokopojasnog pristupa na veleprodajnom nivou proizilazi iz tražnje za uslugom širokopojasnog pristupa na maloprodajnom nivou, Agencija je pri utvrđivanju dimenzije usluga relevantnog tržišta širokopojasnog pristupa na nivou veleprodaje utvrdila supstitut (zamjensku uslugu), razmatrajući načine pružanja usluga širokopojasnog pristupa od strane operatora krajnjem korisniku, a pri tome imajući u vidu budući razvoj tržišta.

Za pružanje usluge širokopojasnog pristupa na nivou maloprodaje, operatori ili imaju izgrađenu sopstvenu infrastrukturu ili koriste veleprodajne usluge ostalih operatora kako bi osigurali pristup do krajnjeg korisnika.

S obzirom na postojeće stanje u Crnoj Gori, relevantno tržište širokopojasnog pristupa na nivou veleprodaje obuhvata pristup telekomunikacionim mrežama u cilju daljeg pružanja usluga širokopojasnog pristupa krajnjim korisnicima.

Agencija analizom ovog tržišta treba da obezbijedi mogućnost izbora i konkurentne cijene za potrošače maloprodajnog širokopojasnog pristupa. Tržište širokopojasnog pristupa na maloprodajnom nivou je suštinski povezano sa tržištem širokopojasnog pristupa na nivou veleprodaje, jer je tražnja na veleprodajnom tržištu izvedena iz zahtjeva za maloprodajnim uslugama, poput maloprodajnog širokopojasnog pristupa.

Ponašanje potrošača na maloprodajnom tržištu utiče na komercijalne odluke pružalaca usluga pri razmatranju najboljeg načina pružanja maloprodajnog širokopojasnog pristupa. Iz tog razloga, zamjenjivost različitih tehnoloških platformi na veleprodajnom tržištu širokopojasnog pristupa je povezana sa ponašanjem potrošača na maloprodajnom tržištu širokopojasnog pristupa. Posmatranje trendova na maloprodajnom tržištu i ponašanje potrošača na relevantnom tržištu maloprodajnog tržišta upućuju na definiciju veleprodajnog tržišta širokopojasnog pristupa.

Agencija smatra, na šta upućuje i Zakon o elektronskim komunikacijama, da se mora uzeti u obzir Preporuka Evropske komisije koja definiše veleprodajno tržište fizičke infrastrukture, kao podložno ex-ante regulaciji.

S obzirom da Evropska komisija svojom Preporukom iz 2007.godine ne obuhvata maloprodajno tržište širokopojasnog pristupa u smislu ex-ante regulacije, Agencija nije formalno vršila analizu ovog tržišta. Međutim, razmatranje razvoja i perspektiva ovog tržišta je značajno pri analizi veleprodajnog tržišta.

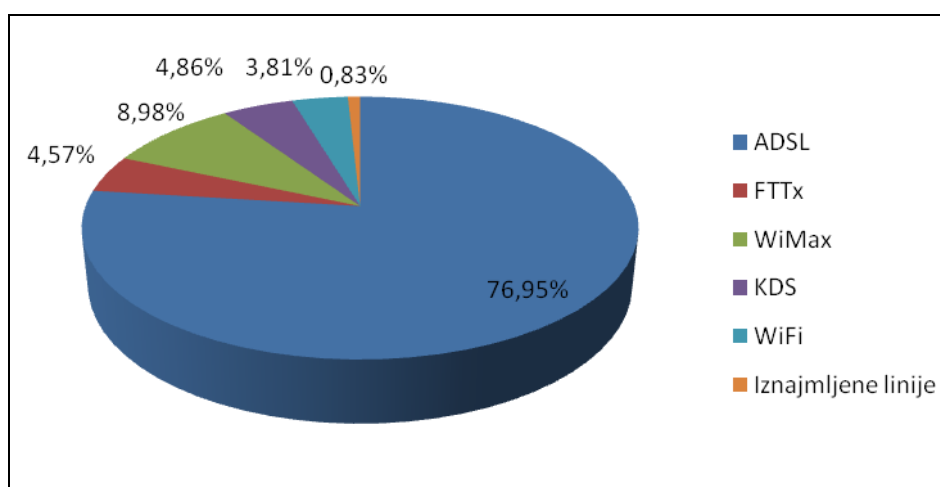
2.2.1 Maloprodajno tržište širokopojasnog pristupa

Maloprodajni širokopojasni pristup na prostoru Crne Gore, u periodu relevantnom za predmetnu analizu, moguće je bilo ostvariti korišćenjem više različitih tehnologija. Ove tehnologije su korisnici preferirali zavisno od svoje lokacije, a uključuju npr. mreže fiksnih linija poput ADSL ili kablovskih modema, fiksne bežične mreže, iznajmljene linije ili modem (eksterni ili u vidu kartice) povezan na mobilnog operatora pružaoca širokopojasnog pristupa.

Agencija smatra da, shodno principu tehnološke neutralnosti, maloprodajno tržište u Crnoj Gori uključuje sve forme širokopojasnog pristupa na fiksnoj lokaciji, kako bi korisnici bili u mogućnosti da pređu na pristup putem alternativne platforme (ako je to moguće), pri malom ali značajnom porastu cijene.

Na osnovu podataka prikupljenih iz upitnika, kao i shodno informacijama i izvještajima iz relevantnog perioda, u Crnoj Gori je maloprodajna usluga širokopojasnog pristupa internetu dostupna na sledeći način:

- ADSL pristup putem bakarne parice,
- Pristup putem mobilnih mreža (EDGE, UMTS, HSDPA),
- Fiksni bežični pristup (WiMax, Wi-Fi Hot spots),
- Pristup putem kablovskih mreža,
- Pristup putem iznajmljenih linija,
- Pristup putem optičkih vlakana (FTTx).

Slika 1: Broj krajnjih korisnika po tehnologiji pristupa
(Izvor: Upitnici i podaci od operatora)

Iako je pristup bio moguć putem većeg broja različitih tehnologija, evidentno je da su korisnici širokopojasnog pristupa internetu u relevantnom periodu preferirali ADSL pristup putem bakarne parice¹³. S obzirom da je, na osnovu analize podataka iz upitnika,

¹³ Treba istaći jedan od tri postojeća operatora mobilne telefonije nije dostavio podatke u ispunjenom upitniku o broju korisnika širokopojasnog pristupa internetu, tako da se ovaj vid pristupa ne nalazi na grafiku i nije analiziran zbog neuporedivosti sa ostalim tehnologijama pristupa. Imajući u vidu dostavljene podatke preostala dva operatora, Agencija procjenjuje da je ovo bez uticaja na izrečeni stav o ADSL pristupu kao dominantnom u odnosu na ostale tehnologije.

širokopojasni pristup internetu putem ADSL-a najzastupljeniji vid širokopojasnog pristupa, Agencija bi trebalo da utvrdi da li na maloprodajnom nivou postoji supstitut pristupu putem ADSL-a takav da primjenom SSNIP testa ta vrsta pristupa može biti zamjena za zadovoljenje određenih potreba korisnika.

2.2.2 Supstitucija maloprodajnog tržišta na strani tražnje

Supstitucijom na strani tražnje na maloprodajnom nivou potrebno je utvrditi usluge koje krajnji korisnici smatraju zamjenskim uslugama. Agencija smatra da pri utvrđivanju usluga koje se smatraju zamjenskim uslugama, kao polazište u odnosu na koje se utvrđuju zamjenske usluge potrebno uzeti uslugu koja je najzastupljenija.

Prema podacima iz relevantnog perioda, najzastupljeniji oblik povezivanja na maloprodajnom tržištu, koji krajnjem korisniku omogućava pristup javnoj telefonskoj mreži (putem PSTN/ISDN priključka) kao i širokopojasni pristup internetu, IP telefoniji i IP televiziji do operatora je ADSL pristup putem bakarne parice.

Supstitut na strani tražnje je usluga na koju bi korisnici tih usluga lako mogli preći usled malog ali značajnog i trajnog povećanja cijena. Pri tome se posmatra ponašanje korisnika u relevantnom periodu u pogledu korišćenja supstituta, kao i u pogledu mogućnosti prelaska na korišćenje supstituta shodno investiranju u tehnologiju ili dugoročnih ugovora.

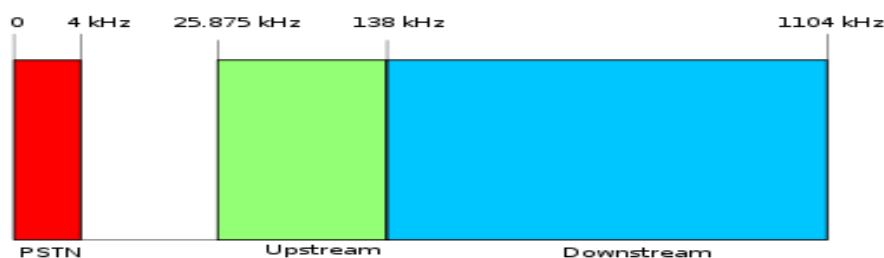
S obzirom da su na maloprodajnom nivou širokopojasnog pristupa najzastupljenije usluge koje se zasnivaju na ADSL pristupu putem bakarne parice, cilj Agencije je da utvrdi da li na maloprodajnom nivou postoje zamjenske usluge ADSL pristupu putem bakarne parice, pri čemu se zamjenskim uslugama smatraju usluge koje u slučaju hipotetičkog povećanja cijena mogu zamijeniti relevantnu uslugu na način da zadovolje istovjetnu potrebu krajnjih korisnika.

2.2.2.1 ADSL pristup putem bakarne parice

xDSL tehnologije omogućavaju da se preko postojeće infrastrukture (bakarnih parica) pruži krajnjem korisniku kako pristup fiksnoj telefonskoj mreži i uslugama koje ona pruža, tako i pristup internetu sa velikim brzinama protoka (teoretski 8.192 Mbit/s). xDSL pristup zasnovan na bakarnoj parici služi za digitalni prenos podataka preko bakarne parice lokalne petlje. Postoji više oblika tehničkih rješenja – ADSL, ADSL2+, VDSL, VDSL2, HDSL, SHDSL i dr. Prenos se ostvaruje u dva smjera - prema korisniku (**downstream**) i prema pružaocu usluge (**upstream**) većim brzinama, pri čemu brzina prenosa zavisi od dužine i tipa parice lokalne petlje, kao i primijenjene tehnologije. U većini slučajeva ona se kreće od 1-8 Mbit/s, u urbanim sredinama i do 20Mbit/s downstream, odnosno 256 kbit/s – 1Mbit/s upstream. Ove pristupne tehnologije se na maloprodajnom nivou koriste za internet i multimedijalne usluge.

ADSL (Asymmetric Digital Subscriber Line) je tehnologija za prenos digitalnih podataka velikom brzinom preko postojeće telefonske linije. Za razliku od pristupa Internetu preko komutirane telefonske linije (pristup preko modema), ADSL omogućuje stalnu vezu sa Internetom. Digitalna pretplatnička linija je asimetrična u smislu da je brzina prenosa podataka ka korisniku (**download**) veća nego brzina prenosa podataka od korisnika ka mreži (**upload**). Ovo je gotovo bez uticaja na percepciju brzine od strane korisnika, pošto je većina korisničkih aplikacija koje koriste mrežni pristup asimetrične (video na zahtjev, pristup Internetu, multimedijalni pristup, kupovina od kuće, itd.), odnosno korisnik "preuzima" sa mreže mnogo veću količinu informacija nego što ih njoj "šalje". Prenos se vrši po telefonskoj bakarnoj parici pretplatnika.

Obezbeđivanje širokopojasnih i telefonskih servisa preko ADSL linije se se realizuje tako što se telefonskim servisima upravlja na nivou komutacionog čvora (kao i sa ostalim "tradicionalnim" pretplatnicima), dok se širokopojasnim servisima upravlja na nivou širokopojasne mreže od strane pružaoca ove usluge. Kroz bakarnu paricu može se preneti mnogo više podataka nego što je sadržano u signalu telefonskog razgovora. ADSL koristi "višak" ovog kapaciteta za prenos informacija, bez ometanja telefonskog razgovora koji se po potrebi može odvijati paralelno (istovremeno). Čitav princip se zasniva na tome da se odgovarajuće frekvencije vežu za određene zadatke. ADSL tehnologija dijeli raspoloživi frekvencijski opseg obične bakarne parice na tri dijela. Za govornu komunikaciju potreban je ograničen propusni opseg, jer ljudsko uvo može registrovati zvuk u opsegu od 20 Hz do 16.000 Hz, što predstavlja samo jedan dio raspoloživog frekventnog propusnog opsega bakarne parice. Osnovni opseg predviđen za telefonski saobraćaj (širine 4 kHz), posebnim filterom (tzv. **splitter**) je odvojen od ostalih opsega metodom koji garantuje da će se telefonski razgovor odvijati i u slučaju da ADSL nije u funkciji. Drugi propusni opseg služi za prenos signala podataka kojim se šalju informacije od korisnika ka mreži (**upstream**). Treći propusni opseg se koristi za prenos informacija ka korisniku (**downstream**).

Slika 2. Podjela frekvencijskog opsega kod ADSL tehnologije

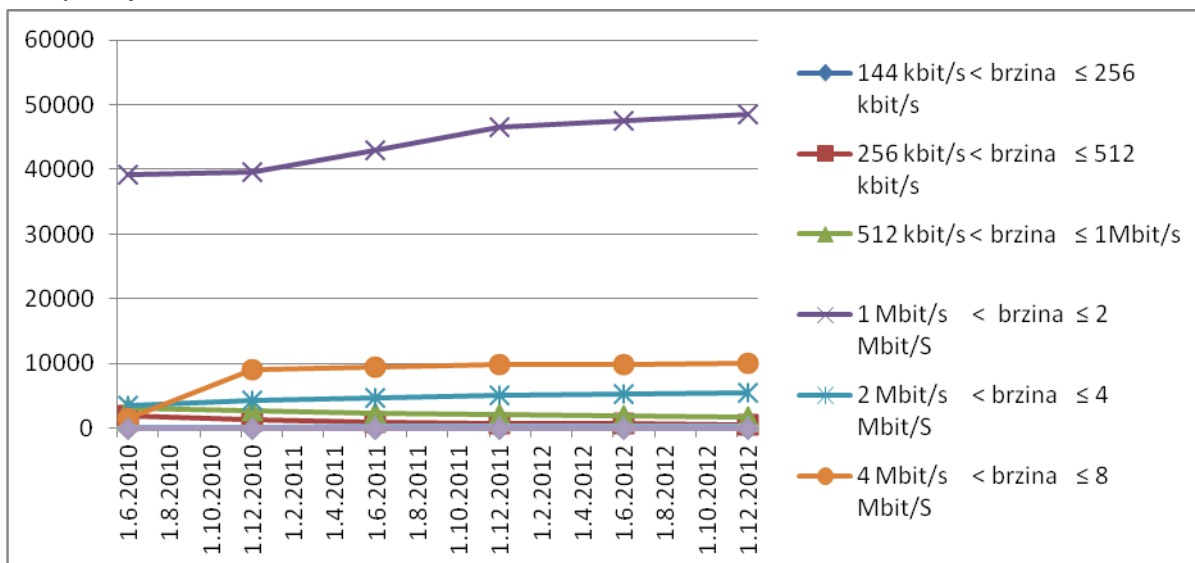
S obzirom da je postojeća telefonska infrastruktura prvenstveno namenjena za prenos govora, mrežu treba prilagoditi uslugama baziranim na prenosu podataka velikim brzinama. U telefonskoj centrali nalazi se tzv. DSLAM (**Digital Subscriber Line Access Multiplexer**) koga čine splitter i DSL modem. Uloga splitera je da saobraćaj koji stigne do njega preko pretplatničke linije razdvoji na telefonski saobraćaj (koji šalje ka telefonskoj mreži) i digitalne podatke (koji se usmjeravaju preko DSL modema na internet). Na strani pretplatnika nalazi se splitter i DSL modem. Na ovaj način ADSL tehnologija obezbeđuje rezervisanu vezu svakom priključenom korisniku, pri čemu kvalitet usluge ne zavisi od broja korisnika.

U relevantnom periodu uslugu širokopojasnog pristupa internetu preko ADSL pristupa putem bakarne parice krajnjim korisnicima nudio je isključivo Crnogorski Telekom, kao nasljednik javne telekomunikacione mreže nekadašnjeg JP PTT saobraćaja Crne Gore, koji je po tadašnjim propisima imao ekskluzivna prava u telekomunikacijama i bio vlasnik ove mreže. Shodno tome, geografska dostupnost ovih bakarnih parica je značajna – reko 160.000 aktivnih bakarnih parica na prostoru Crne Gore (na kraju 2012. godine).

Tokom relevantnog vremenskog perioda Crnogorski Telekom je nudio 16 različitih vrsta ADSL paketa (12 za fizička i 4 za pravna lica), zaključno sa krajem 2012. godine¹⁴. U drugoj polovini 2012.godine Crnogorski Telekom je pružao više vrsta **flat** paketa (bez ograničenja po pitanju količine prenetih podataka), od kojih je prema nezvaničnim podacima najveća zastupljenost paketa za fizička lica ADSL FI@t 2 pri brzini 2Mbps uz

¹⁴ Crnogorski Telekom u popunjenim upitnicima je dostavio broj korisnika po paketima za pravna ali ne i za fizička lica, tako da je analiza rađena ne uzimajući u obzir ovaj podatak niti bilo kakve njegove implikacije

neograničeni mjesečni protok po cijeni od 19.99 EUR (sa PDV). Za pravna lica najveću zastupljenost je imao paket ADSL FI@t B4 pti brzini od 4Mbps uz neograničeni mjesečni protok po cijeni 30.00 EUR.

Slika 3: Broj korisnika širokopojsnog pristupa internetu prema brzinama u relevantnom periodu. (Izvor: Upitnici i podaci od operatora)

U Tabeli 1. je dat pregled mjesečnih naknada za saobraćaj unutar tarifnih paketa iz asortimana usluga širokopojsnog pristupa internetu putem ADSL pristupa putem bakarne parice, koje je Crnogorski Telekom nudio na kraju 2012.godine.

Naziv paketa	Cijena pretplate u EUR (sa PDV)
ADSL Basic (brzina do 1Mbps/128bps)	13,99 EUR
ADSL FI@t 2 (brzina do 2Mbps/256kbps)	19,99 EUR
ADSL FI@t 5 (brzina do 5Mbps/512kbps)	24,99 EUR
ADSL FI@t 7 (brzina do 7Mbps/768kbps)	44,99 EUR
ADSL Basic Summer (brzina do 1Mbps/128bps)	18,99 EUR
ADSL FI@t 2 Summer (brzina do 2Mbps/256kbps)	25,99 EUR
ADSL FI@t 5 Summer (brzina do 5Mbps/512kbps)	32,99 EUR
ADSL FI@t 7 Summer (brzina do 7Mbps/768kbps)	58,99 EUR
ADSL Basic Vikendaši (brzina do 1Mbps/128bps)	13,99 EUR
ADSL FI@t 2 Vikendaši (brzina do 2Mbps/256kbps)	19,99 EUR
ADSL FI@t 5 Vikendaši (brzina do 5Mbps/512kbps)	24,99 EUR
ADSL FI@t 7 Vikendaši (brzina do 7Mbps/768kbps)	44,99 EUR
ADSL FI@t B4 (brzina do 4Mbps/512kbps)	30,00 EUR
ADSL FI@t B6 (brzina do 6Mbps/1Mbps)	50,00 EUR
ADSL FI@t B8 (brzina do 8Mbps/1Mbps)	65,00 EUR
ADSL FI@t B10 (brzina do 10Mbps/1Mbps)	80,00 EUR

Tabela 1. Mjesečna pretplata za tarifne ADSL pakete Crnogorskog Telekom¹⁵

¹⁵ Izvor podataka: Cjenovnik Crnogorskog Telekom objavljn 10.04.2013. godine

Korisnici Crnogorskog Telekoma najviše koriste pakete nižih pristupnih brzina, dok je broj korisnika s neograničenim pristupom (**flat rate**) je u porastu uslijed smanjenja njihove mjesečne pretplate, u odnosu na osnovni paket koji nudi manju brzinu i tarifiranje po količini prenijetih podataka. Istovremeno, broj korisnika osnovnog paketa je u padu.

Uz ADSL pristup putem bakarne parice Crnogorski Telekom počev od 2007. godine nudi i EXTRA TV uslugu (prijem radio i TV signala na bazi IP, uz korišćenje dodatnih servisa uobičajenih za ovu vrstu usluge – zamrzavanje signala, premotavanje signala, snimanje emisija, čuvanje snimljenih zapisa, video na zahtjev, ...), odnosno EXTRA Trio uslugu počev od 2010. koja objedinjuje klasičnu fiksnu telefoniju, IP televiziju i širokopojasni pristup internetu.

2.2.2.2 Pristup zasnovan na bakarnoj parici putem VDSL tehnologije

xDSL tehnologije omogućavaju da se po postojećoj infrastrukturi (bakarnim paricama) pruži krajnjem korisniku kako pristup fiksnoj telefonskoj mreži i uslugama koje ona pruža, tako i pristup Internetu sa velikim brzinama protoka (teoretski 8.192 Mbit/s). Ove tehnologije služe za digitalni prenos podataka preko bakarne parice lokalne petlje. Postoji više oblika tehničkih rješenja - ADSL, ADSL2+, VDSL, VDSL2, SHDSL, HDSL i dr. Prenos se ostvaruje u dva smjera (prema korisniku - **downstream** i prema pružaocu usluge - **upstream**) većim brzinama, pri čemu brzina prenosa zavisi od dužine i tipa parice lokalne petlje, kao i primijenjene tehnologije - u većini slučajeva se kreće od 1 - 8 Mbit/s, u urbanim sredinama do 20Mbit/s downstream, odnosno 256 kbit/s-1Mbit/s upstream. Ove pristupne tehnologije se na maloprodajnom nivou koriste za internet i multimedijalne usluge.

S obzirom da usluga širokopojasnog pristupa internetu putem ADSL pristupa putem bakarne parice nije u mogućnosti da podrži potencijalne potrebe korisnika istovremenog prenosa govorne telefonije, interaktivnog videa i podataka između krajnjih korisnika i centrale, zamjenom bakarnog kabla optičkim na rastojanju od glavnog razdjelnika do sabirne tačke i postavljanjem DSLAM-a unutar sabirne tačke, operator bi putem VDSL tehnologije (posebno putem VDSL2 tehnologije) krajnjim korisnicima mogao pružati brži prenos podataka na kraćim udaljenostima (u odnosu na ADSL tehnologije).

Usluge koje VDSL2 podržava su:

- prenos višekanalne TV visoke definicije (**HDTV, High Definition Television**),
- video na zahtjev (**VoD, Video on Demand**)
- video-konferencije (**Video Conferencing**)
- prenos govora preko IP (**VoIP, Voice over IP**).

Saglasno navedenom, VDSL2 predstavlja osnovu za pružanje tzv. **triple play** usluge. Pod ovom uslugom podrazumjeva se pružanje usluga telefonije, širokopojasnog pristupa internetu i IP televizije u jedinstvenom paketu, od strane jednog operatora i preko jedne fizičke veze. Krajnjem korisniku Triple Play pruža jednostavniji i efikasniji pristup ovom setu usluga. Korisnik dobija jedan račun za sve usluge, posluje sa jednim umjesto sa više odvojenih operatora i generalno dobija bolji kvalitet pruženih usluga. Operator tom prilikom koristi manje opreme za više usluga, dok je nadgledanje i upravljenje mrežom centralizovano i znatno jednostavnije.

Tokom 2008. godine je najavljen pilot projekat uvođenja tehnologije pristupa VDSL2 koji je Crnogorski Telekom sproveo sa ciljem uvođenja veće brzine za korisnike sa bakarnim paricama. Prvi testni korisnici u dva dijela Podgorice konektovani su preko opreme za

VDSL pristup. Raspoloživi protok koji je konfigurisan za krajnje korisnike iznosi 30 Mbps u downstreamu i 10 Mbps u upstreamu, što je dovoljno da omogući korisniku korišćenje dva STB-a (sa HD streamovima) i širokopojasni pristup internetu brzinom od 10 Mbps, odnosno do 30 Mbps u slučaju kad se TV servis ne koristi¹⁶.

Nakon isteka testnog perioda Crnogorski Telekom je počeo da pruža triple play usluge na komercijalnom nivou, putem tzv. Extra trio paketa, gdje korisnik u istom paketu dobija usluge fiksne telefonije, IP televizije i širokopojasnog interneta.

Imajući u vidu da većina postojećih ADSL korisnika Crnogorskog Telekoma nema tehničkih mogućnosti za prelazak na optiku, Agencija očekuje da će ovaj operator nastojati da iskoristi što je više moguće postojeću bakarnu infrastrukturu. Kao najbolje rješenje za to se nameće VDSL tehnologija, koja korisnicima pruža brzinu pristupa do 100Mbps, a može da koristi dio postojeće infrastrukture na bakarnoj parici. Prednost koju će vjerovatno Crnogorski Telekom iskoristiti, jeste činjenica da posjeduje svoje objekte (lokacije) na kojima je instalirana telekomunikaciona oprema, a koji se mogu iskoristiti za instalaciju agregacionih uređaja za VDSL, tako što će se na njih povezivati svi aktivni VDSL uređaji koji se postavljaju u zgradama ili naseljima. Topologija mreže u slučaju VDSL bi bila postavljanje agregacionih uređaja u postojeće objekte i instalacija pristupnih uređaja blizu korisnika (na udaljenostima manjim od 300m). S obzirom da je CT u prethodnom periodu realizovao pilot projekat uvođenja VDSL-a, postoji velika vjerovatnoća da u narednom periodu to počne da radi i na komercijalnoj osnovi, što predstavlja dovoljan razlog da Agencija razmatra i uključi ovu uslugu u Analizi ovog relevantnog tržišta

Agencija smatra da je **VDSL tehnologija pristupa, shodno pruženim funkcionalnim karakteristikama supstitut ADSL pristupu**, jer je u mogućnosti da podrži, između ostalog, i sve usluge koje podržava ADSL tehnologija. Stoga će Agencija i u narednom vremenskom periodu kontinuirano pratiti njen razvoj, ulogu i uticaj na tržištu širokopojasnog pristupa internetu.

2.2.2.3 Pristup putem mobilnih mreža

Na osnovu podataka iz prispjelih popunjenih upitnika, u Crnoj Gori je poslije ADSL pristupa putem bakarne parice najzastupljeniji način pristupa internetu je širokopojasni pristup internetu putem mobilnih mreža.

Korisnici ove usluge pristupaju internetu koristeći bežične tehnologije - **EDGE (Enhanced Data rates for GSM Evolution), UMTS (Universal Mobile Telecommunications System), HSDPA (High Speed Downlink Packet Access) ili LTE (Long Term Evolution)** tehnologije, putem kartice ili modema, pri čemu nisu vezani za određenu lokaciju. Korisnik putem mobilnog telefona ili računara pristupa internetu koristeći neku od navedenih tehnologija, zavisno od zastupljenosti na datoj geografskoj lokaciji.

Usluge prenosa podataka korišćenjem pomenutih bežičnih tehnologija u relevantnom periodu pružali su:

- Crnogorski Telekom a.d. Podgorica (T-Mobile),
- ProMonte GSM d.o.o. Podgorica,
- M:Tel d.o.o. Podgorica.

¹⁶ Izvor podataka: Godišnji izvještaj za 2008. godinu Crnogorskog Telekoma a.d. Podgorica

EDGE tehnologija omogućava prenos podataka brzinama do 220 kbit/s, UMTS tehnologija do 384 kbit/s, HSDPA tehnologija 1,8 - 7,2 Mbit/s a LTE tehnologija do 75 Mbit/s. U pogledu pristupne brzine, HSDPA i ADSL su međusobno uporedive tehnologije. Međutim, HSDPA tehnologija omogućava širokopojasni pristup pri kome govor ima prednost nad ostalim uslugama. Stoga u slučaju opterećenosti mreže dolazi do pada prenosnih brzina, pa kvalitet ove usluge nije konstantno na nivou ADSL. Slično, LTE tehnologija omogućava prenos podataka do 75 Mbit/s, međutim kao i u slučaju HSPA tehnologije brzina prijenosa podataka u realnim uslovima je niža te se kreće od 20 do 50 Mbit/s. Iz svega prethodno navedenog može se zaključiti da su HSDPA i LTE tehnologije uporedive s pristupom internetu putem ADSL tehnologije u pogledu pristupnih brzina, te u tom pogledu predstavljaju supstitut ADSL tehnologiji.

Takođe, širokopojasni pristup internetu putem računara posredstvom EDGE, UMTS ili HSDPA tehnologija zahtjeva da je računar opremljen sa odgovarajućom mrežnom karticom. Korišćenje interneta je komfornije putem računara nego putem telefona, usled razlike u veličini i preglednosti displeja i tastature.

Shodno navedenom, Agencija smatra da ova usluga po funkcionalnim osobinama ne može biti supstitut ADSL-u.

Cijene pristupa putem mobilnih mreža na kraju 2012. godine su bile više u odnosu na cijene ADSL pristupa putem bakarne parice. Iznos mjesečnih naknada za tarifne pakete pristupa putem mobilnih mreža kod operatora mobilne telefonije u Crnoj Gori kretao se u intervalu 5,00 - 40,00 EUR u decembru 2012. godine. Pri tome, dodatni saobraćaj od 1GB u slučaju ADSL pristupa putem bakarne parice košta 2,56 EUR (bez PDV)¹⁷, dok se u slučaju mobilnog širokopojasnog pristupa obračun vrši po svakom prenesenom MB (npr. u slučaju ProMontea dodatni MB košta 0,02 - 0,15 EUR sa uračunatim PDV-om, zavisno od paketa, tako da 1GB košta od 20 - 150 EUR sa uračunatim PDV-om, zavisno od paketa, prema zvaničnom Cjenovniku ProMonte od 2013).

Operator	Naziv paketa	Cijena u EUR (uključen PDV)
Telenor	Flat Klasik	19,00 EUR
Telenor	Flat Start	9,99 EUR
Telenor	Flat Max	29,99 EUR
Telenor	Telenor 4G Internet	29,99 EUR
CT	MI Libero 1	5,95 EUR
CT	MI Libero 2	9,95 EUR
CT	MI Libero 5	19,00 EUR
CT	MI Libero 20	29,00 EUR
m:tel	m:tel surf 1	5,00 EUR
m:tel	m:tel surf 2	8,00 EUR
m:tel	m:tel surf 3	15,00 EUR
m:tel	m:tel surf 5	25,00 EUR
m:tel	m:tel surf 10	30,00 EUR

Tabela 2. Mjesečna pretplata za pristup internetu putem mobilnih mreža¹⁸

¹⁷ Izvor podataka: Cjenovnik Crnogorskog Telekomu objavljen 10.04.2013. godine

¹⁸ Izvor podataka: Upitnici za tržište veleprodajnog širokopojasnog pristupa

Uzimajući u obzir maloprodajne cijene usluge pristupa internetu putem mobilnih mreža i usluge pristupa internetu putem ADSL pristupa putem bakarne parice, a posebno cijene dodatnog saobraćaja, povećanje maloprodajnih cijena tarifnih paketa koji su zasnovani na ADSL pristupu putem bakarne parice od 5-10% ne bi uticalo na odluku krajnjih korisnika da zamijene navedenu uslugu uslugom širokopojsnog pristupa internetu putem mobilnih mreža. Sprovedenjem testa hipotetičkog monopola dolazi se do zaključka da pristup internetu putem mobilnih mreža, po cjenovnim karakteristikama, nije supstitut ADSL pristupu putem bakarne parice.

Takođe, za razliku od tarifnih paketa putem ADSL pristupa putem bakarne parice, korisnik širokopojsnog pristupa internetu putem mobilnih mreža nema mogućnost izbora paketa sa neograničenim saobraćajem. S obzirom da se učešće korisnika osnovnih paketa sa uključenim 1GB protoka smanjuje, dok učešće korisnika sa neograničenim ADSL pristupom putem bakarne parice raste, Agencija i iz ovog razloga smatra da usluga pristupa internetu putem mobilnih mreža nije supstitut usluzi ADSL pristupa putem bakarne parice.

U ovom trenutku, shodno aktuelnom nivou primijenjenih tehnologija, funkcionalne i cjenovne karakteristike, ***usluga pristupa internetu putem mobilnih mreža ne predstavlja supstitut usluzi ADSL pristupa internetu putem bakarne parice***. Imajući u vidu činjenicu da je broj korisnika usluge pristupa internetu putem mobilnih mreža u porastu, što ukazuje na brz tehnološki razvoj u ovoj oblasti, čime udio korisnika ove usluge u ukupnom broju korisnika usluge širokopojsnog pristupa internetu raste, Agencija će kontinuirano pratiti razvoj i ulogu ove usluge i njen uticaj na tržištu širokopojsnog pristupa internetu.

2.2.2.4 Fiksni bežični pristup putem WiMAX tehnologije

Najzastupljeniji način pružanja širokopojsnog pristupa na nivou maloprodaje u Crnoj Gori poslije širokopojsnog pristupa putem ADSL-a se ostvaruje putem fiksnog bežičnog pristupa (***FWA – Fixed Wireless Access***) koji koristi WiMAX tehnologiju.

U Crnoj Gori je zaključno sa 31.12.2012. godine dodijeljeno četiri licence za fiksni bežični pristup korišćenjem WiMAX tehnologije, pri čemu je licencama dodijeljeno pravo pružanja navedenih usluga na čitavoj teritoriji države. Saglasno dodijeljenim licencama, pravo na pružanje usluge fiksnog bežičnog pristupa putem WiMAX tehnologije na teritoriji Crne Gore imaju sljedeći operatori:

- Broadband Montenegro d.o.o. Podgorica,
- WiMax Montenegro d.o.o. Podgorica¹⁹,
- ProMonte GSM d.o.o. Podgorica, i
- M:Tel d.o.o. Podgorica.

Zaključno sa posmatranim datumom, usluge širokopojsnog pristupa internetu na tržištu maloprodaje putem korišćenja ove tehnologije pružali su samo dva operatora: M:Tel d.o.o. Podgorica i u manjem obimu Promonte GSM d.o.o. Podgorica.

¹⁹ Prvobitna licenca je dodijeljena privrednom društvu T-Mobile Crna Gora d.o.o. Podgorica, da bi pod komercijalnim uslovima i uz prethodnu saglasnost Agencije naknadno bila prebačena na drugi pravni subjekt, to jest WiMax Montenegro d.o.o. Podgorica.

Tokom vremenskog perioda koji je obuhvaćen analizom broj krajnjih korisnika usluge široko-pojasnog pristupa putem WiMAX tehnologije nije značajno rastao, iz razloga što pokrivenost teritorije i kvalitet usluge nijesu bili na nivou očekivanom od strane krajnjih korisnika, kao i zbog poslovnih odluka M:Tela koje su rezultovale izostankom ulaganja u podizanje istih na veći nivo.

Pokrivenost populacije ovom vrstom usluge na prostoru Crne Gore je ograničena na prostor pojedinih urbanih cjelina u okviru crnogorskih gradova. Razlozi zbog kojih ova tehnologija nije zastupljenija u okviru pružanja usluge širokopojasnog pristupa internetu su nedostatak standarda, skupa terminalna oprema, kao i nedovoljan kvalitet. Uz to, sama priroda pružanja ove usluge ne garantuje brzinu prenosa krajnjem korisniku, odnosno ista je veoma zavisna od postojanja fizičkih prepreka, rastojanja korisnika do bazne stanice i ukupnog broja korisnika kojima se ta usluga pruža putem pojedine bazne stanice. Zbog toga se ne može očekivati da će mali ali značajan porast cijena dovesti do prelaska korisnika ADSL pristupa na korišćenje ove tehnologije.

Shodno gore navedenom, **Agencija uslugu fiksnog bežičnog pristupa putem WiMAX tehnologije ne smatra supstitutom ADSL pristupu putem bakarne parice**. Međutim, treba istaći da će Agencija ubuduće kontinuirano pratiti razvoj i ulogu ove usluge, te njen uticaj na tržište širokopojasnog pristupa internetu, što može imati značaja prilikom budućih analiza ovog relevantnog tržišta.

2.2.2.5 Fiksni bežični pristup putem HotSpot usluge

HotSpot usluga predstavlja način pružanja širokopojasnog pristupa na nivou maloprodaje koji je zasnovan na upotrebi WLAN tehnologije (**Wireless Local Area Network**). Ova usluga omogućava pristup na tačno određenim lokacijama (aerodromima, hotelima, restoranima i kafićima, gradskim parkovima i trgovima, marinama, ...) i nije namjenjena upotrebi u domaćinstvima i preduzećima. Ovu uslugu u Crnoj Gori su tokom relevantnog perioda na komercijalnoj osnovi pružali:

- Crnogorski Telekom a.d. Podgorica,
- ProMonte GSM d.o.o. Podgorica,
- M:Tel d.o.o. Podgorica.

Usluga bežičnog pristupa putem HotSpot-a se naplaćuje se po trajanju nezavisno od količine prenesenih podataka, za razliku od ADSL pristupa putem bakarne parice koji se naplaćuje krajnjem korisniku zavisno od količine prenijetih podataka u toku obračunskog perioda. Shodno prethodno navedenim karakteristikama (raspoloživost, način tarifiranja, kvalitet veze), **Agencija uslugu fiksnog bežičnog pristupa putem HotSpot usluge ne smatra supstitutom ADSL pristupu putem bakarne parice**.

2.2.2.6 Pristup putem kablovskih mreža

Pristup putem kablovskih mreža je vid širokopojasnog pristupa koji krajnjem korisniku omogućava povezivanje na internet korišćenjem koaksijalnog kabla ili hibridne optičko-koaksijalne mreže (**HFC – Hibrid Fiber-Coax**), kojim se istovremeno distribuira i signal kablovske televizije. Ovaj način pristupa omogućava prenos podataka brzinama koje su približno jednake onim kod ADSL pristupa putem bakarne parice. Za razliku od ADSL pristupa putem bakarne parice, ovaj način pristupa funkcioniše na principu dijeljene širine

propusnog opsega. Kablovski modemi kod krajnjih korisnika su koaksijalnim kablovima povezani sa terminalnim sistemom (**CMTS - Cable Modem Termination System**) koji predstavlja sastavni dio CATV centrale operatora kablovske mreže. Svi korisnici koji su povezani s CMTS-om pomoću zajedničkog koaksijalnog kabla dijele ukupnu prenosnu brzinu, što znači da dijele i isti frekvencijski segment kablovskog modema. Navedeno uzrokuje nemogućnost postizanja maksimalne brzine u momentima porasta opterećenosti kablovske mreže.

Na teritoriji Crne Gore postoje operatori koji putem kablovskih mreža pružaju pored usluge kablovske televizije (CaTV) i uslugu maloprodajnog širokopojasnog pristupa internetu:

- M-Kabl d.o.o. Podgorica,
- Cabling d.o.o. Budva, i
- Eltamont d.o.o. Nikšić.

Treba istaći da je udio navedenih operatora na cjelokupnom tržištu prenosa RTV signala do krajnjeg korisnika relativno mali, u odnosu na tri najveća operatora - BBM d.o.o. Podgorica, Total TV Montenegro d.o.o. Podgorica i Crnogorski Telekom a.d. Podgorica. Međutim, ova tri operatora nijesu klasični operatori kablovskih mreža, pa kao takvi nijesu predmet analize sa stanovišta utvrđivanja supstituta. Pomenuti operatori svoje usluge krajnjim korisnicima pružaju upotrebom drugih tehnologija, konkretno:

- BBM d.o.o. Podgorica koristi MMDS (**MultiMedia Distribution Sistem**),
- Total TV Montenegro d.o.o. Podgorica koristi DTH (**Digital To Home**), i
- Crnogorski Telekom a.d. Podgorica koristi IPTV (**IP Television**)

Uslugu maloprodajnog širokopojasnog pristupa internetu putem kablovskih mreža u Crnoj Gori u relevantnom vremenskom periodu pružala su sva tri operatora - Cabling d.o.o. Budva, M-Kabl d.o.o. Podgorica i Eltamont d.o.o. Nikšić. Međutim, u posmatranom periodu broj korisnika ovih usluga je bio relativno nizak. Na primjer, Cabling d.o.o. Budva je pružao uslugu maloprodajnog širokopojasnog pristupa za svojih 328 korisnika, koji na teritoriji Budve istovremeno koriste koriste infrastrukturu Cablinga i za usluge kablovske TV.

Tokom posmatranog perioda u Crnoj Gori je ova usluga bila dostupna pri brzinama od 3 Mbit/s do 6 Mbit/s, uz mogućnost povećanja brzine do 60 Mbit/s, dok je istovremeno usluga maloprodaje širokopojasnog pristupa putem ADSL-a bila dostupna u brzinama od 2 Mbit/s do 20 Mbit/s.

Operator	Paket	Cijena
Eltamont	Elta*s 2048/128	14,00 EUR
Eltamont	Elta*m 3072/512	16,99 EUR
Eltamont	Elta*I 5120/512	25,00 EUR
Eltamont	Elta*x 7168/768	38,00 EUR
M-kabl	Net 2	9,95 EUR
M-kabl	Net 4	16,95 EUR
M-kabl	Net 8	21,95 EUR
M-kabl	Net 16	38,95 EUR

Tabela 3: Mjesečna pretplata za pristup internetu za pakete putem mobilnih mreža

Izvor: Cjenovnici Eltamonta i M-Kabla sa zvaničnog sajta

Shodno podacima u Tabeli 3 evidentno je da korisnici širokopojasnog pristupa internetu putem kablovskih mreža za neograničeni internet pri brzini od 2-16 Mbit/s plaćaju od 9.95 EUR pa do 38,59 EUR, a korisnici širokopojasnog pristupa internetu putem ADSL za neograničeni internet pri istim brzinama plaćaju od 19.99 EUR do 80,00 EUR.

Shodno navedenom, a polazeći od smjernica Evropske komisije u pogledu neutralnosti tehnologija, u slučaju dostupnosti zamjenske usluge pri uporedivim cijenama i funkcionalnosti usluge, Agencija smatra da se karakteristike i cijene usluga, kao i namjena korištenja pristupa putem ADSL tehnologije i putem kablovske mreže mogu smatrati skoro jednakim. Ovo ukazuje na činjenicu da će ih korisnici smatrati supstitutima na strani tražnje zavisno od dostupnosti i troškova prelaska s jedne tehnologije na drugu. Agencija smatra da operator koji nudi širokopojasni pristup internetu korišćenjem ADSL pristupa na bakarnoj parici ne može profitirati povećanjem cijena svojih usluga za 5 do 10% iz razloga što će korisnik, u slučaju dostupnosti, preći na širokopojasni pristup internetu putem kablovskih mreža. Agencija smatra da je korisnik indiferentan prema tehnologiji koja se koristi, u slučaju kada je dostupna alternativa (zamjena) pristupa u uslovima kada su uporedive cijene i funkcionalnost usluge pristupa putem kablovske mreže i ADSL tehnologije, a što je i u skladu sa smjernicama Evropske komisije. Shodno navedenom Agencija smatra da se karakteristike i cijene usluga, kao i namjena korišćenja pristupa putem ADSL tehnologije i putem kablovske mreže, mogu smatrati istovjetnim, što ukazuje na činjenicu da će ih korisnici smatrati zamjenskim uslugama na strani tražnje zavisno od njihove dostupnosti i troškovima prelaska s jedne tehnologije na drugu

Pojedini aktuelni kablovski operatori koji posjeduju sopstvenu kablovsku infrastrukturu, koju bi uz relativno male investicije mogli prilagoditi za pružanje usluge maloprodajnog širokopojasnog pristupa internetu, predstavljaju potencijalnu konkurenciju ADSL pristupu. Tokom relevantnog perioda oni su pretežno u okviru svojih paketa omogućavali samo pristup brojnim domaćim i stranim TV programskim sadržajima, dok se manji broj njihovih korisnika odlučivao i za širokopojasni pristup internetu.

Agencija je imala u vidu ulaganja postojećih kablovskih operatora u svoje mreže u periodu između ove i prethodne Analize ovog tržišta, kao i trenutnu zastupljenost ove tehnologije. I pored još uvijek dominantnog učešća ADSL u pružanju širokopojasnog pristupa internetu na nivou maloprodaje, Agencija cijeni da, shodno trenutnim cjenovnim i funkcionalnim karakteristikama, **širokopojasni pristup internetu putem kablovskih mreža predstavlja supstitut usluzi ADSL pristupa putem bakarne parice**. Agencija će takođe ubuduće kontinuirano pratiti razvoj i ulogu ove usluge i njen uticaj na tržištu širokopojasnog pristupa internetu

2.2.2.7 Pristup putem iznajmljenih linija

Širokopojasni pristupni vod namijenjen je poslovnim subjektima i velikim preduzećima, čija je poslovna komunikacija zasnovana na potrebi stalne prisutnosti na internetu, kao i prenosa podataka velikim brzinama. Prednosti pristupa stalnim vodom su velika brzina, sigurnost, maksimalna pouzdanost, istovremeni pristup internetu za veći broj korisnika, kao i mogućnost stalnog priključenja sopstvenog računarskog sistema na internet.

Cijena zakupa mjesnog voda dužine do 2 km kod Crnogorskog Telekom se, zavisno kapaciteta, na kraju 2012. kretala od 140,40 EUR pa do 1.813,50 EUR, bez uračunatog PDV-a, na mjesečnom nivou, za brzine 1 Mb/s - 155Mb/s, što je znatno skuplje u odnosu na cijenu usluge ADSL pristupa putem bakarne parice.

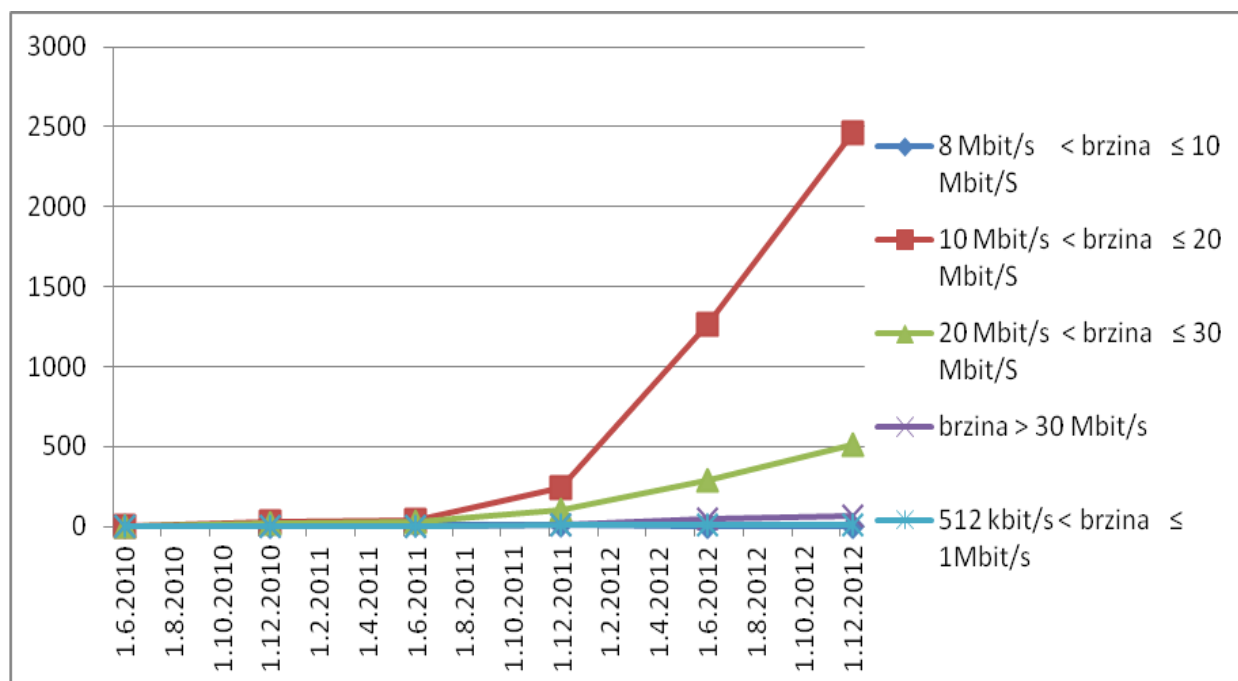
S obzirom na funkcionalne i cjenovne karakteristike, **Agencija smatra da ova tehnologija ne predstavlja supstitut ADSL pristupu putem bakarne parice.**

2.2.2.8 Pristup putem optičkog vlakna

Tokom perioda obuhvaćenog upitnikom, mali broj krajnjih korisnika (4,57% na kraju 2012. godine) koristi uslugu širokopojsnog pristupa internetu putem optičkog vlakna. Međutim, s porastom ponude sadržaja za koji je potreban širokopojsni pristup internetu te uz sve veću potražnju za uslugom IP televizije, rašće potražnja korisnika za većim kapacitetima, odnosno većim prenosnim brzinama širokopojsnog pristupa internetu.

S obzirom da optičko vlakno omogućava veće prenosne brzine od DSL tehnologija, što omogućava pružanje usluga visokog kvaliteta te podržava napredne IP aplikacije, kao što je npr. HDTV (eng. **High Definition Television**), Agencija smatra da će tokom narednog perioda rasti broj krajnjih korisnika kojima će operatori pružati uslugu širokopojsnog pristupa internetu putem optičkog vlakna, odnosno broj krajnjih korisnika koji su spremni da plate višu cijenu za veći kvalitet usluge.

Crnogorski Telekom je krajem 2010. počeo nuditi usluge pristupa internetu putem optičkog vlakna na komercijalnoj osnovi uz brzine prenosa od 20 Mbit/s, 30 Mbit/s i 40 Mbit/s za fizička, odnosno 25 Mbit/s, 35 Mbit/s i 45 Mbit/s za pravna lica, po cijenama koje su iste kao i za uslugu ADSL pristupa putem bakarne parice. Zbog većih brzina i višeg kvaliteta usluge koje korisnici dobijaju po istim cijenama, ukupan broj pretplatnika ove usluge je na kraju 2012. godine dostigao učešće od 4,07% od ukupnog broja korisnika širokopojsnog pristupa internetu, što je prikazano na narednoj Slici 4:

Slika 4: Kretanje broja pretplatnika usluge širokopojsnog pristupa internetu putem optičkog kabla tokom relevantnog perioda. (Izvor: Upitnici i podaci od operatora)

Naziv paketa	Cijena u EUR (uključen PDV)
Optika Basic (brzina do 1Mbps/2Mbps, za fizička lica)	13,99 EUR
Optika 20 (brzina do 20Mbps/2Mbps, za fizička lica)	19,99 EUR
Optika 30 (brzina do 30Mbps/2Mbps, za fizička lica)	24,99 EUR
Optika 40 (brzina do 40Mbps/2Mbps, za fizička lica)	44,99 EUR
Optika 25 (brzina do 25Mbps/2Mbps, za pravna lica)	30,00 EUR
Optika 35 (brzina do 35Mbps/2Mbps, za pravna lica)	50,00 EUR
Optika 45 (brzina do 45Mbps/2Mbps, za pravna lica)	65,00 EUR

Tabela 4. Mjesečna pretplata za pristup internetu putem optičkog vlakna

Agencija je mišljenja kako će usluge širokopojasnog pristupa internetu putem optičkog vlakna imati značajan uticaj na tržišnu konkurenciju u narednom periodu u maloprodaji, odnosno da će navedene usluge biti zamjenjive sa već postojećim uslugama baziranim na ADSL tehnologiji iz razloga što će se na taj način zadovoljiti potreba korisnika za kvalitetnijim, bržim i inovativnim uslugama.

Saglasno navedenm, Agencija smatra kako se za uslugu pristupa internetu putem optičkog vlakna, bez obzira na trenutno relativno mali broj korisnika, **već sada može reći da je zamjenska usluga ADSL pristupu putem bakarne parice**, a što će u budućnosti biti još izraženije.

2.2.2.9 Zaključak

Shodno prethodno izloženom, Agencija je zaključila da tražnja za uslugom širokopojasnog pristupa na nivou veleprodaje proizilazi iz tražnje za uslugama širokopojasnog pristupa internetu koje se pružaju na maloprodajnom nivou, i koje su zasnovane isključivo na ADSL pristupu putem bakarne parice.

2.2.3 Supstitucija veleprodajnog tržišta na strani tražnje

Supstitut usluzi veleprodajnog širokopojasnog pristupa na strani tražnje trebalo bi da ispunjava uslov da korisnici te usluge (supstituta), u slučaju da bivši monopolist uveća cijenu usluge, izgrade sopstvenu pristupnu infrastrukturu, ili počnu koristiti neku drugu veleprodajnu uslugu, koju će smatrati istovjetnom u odnosu na važeću uslugu veleprodajnog širokopojasnog pristupa.

Prema Eksplanatornom memorandumu²⁰, pretpostavka korišćenja usluge širokopojasnog pristupa internetu i prenosa podataka od strane krajnjeg korisnika je postojanje određenog prenosnog kanala do lokacije krajnjeg korisnika. Prenosni kanal treba da omogućava prenos podataka u oba smjera, brzinama koje omogućavaju pružanje ove usluge.

Operatori mogu izgraditi sopstvenu infrastrukturu do krajnjih korisnika u cilju pružanja usluge širokopojasnog pristupa internetu na maloprodajnom nivou. U tom slučaju radi se o usluzi širokopojasnog pristupa za sopstvene potrebe, tako da operator ne koristi uslugu veleprodajnog širokopojasnog pristupa na fiksnoj lokaciji drugog operatora.

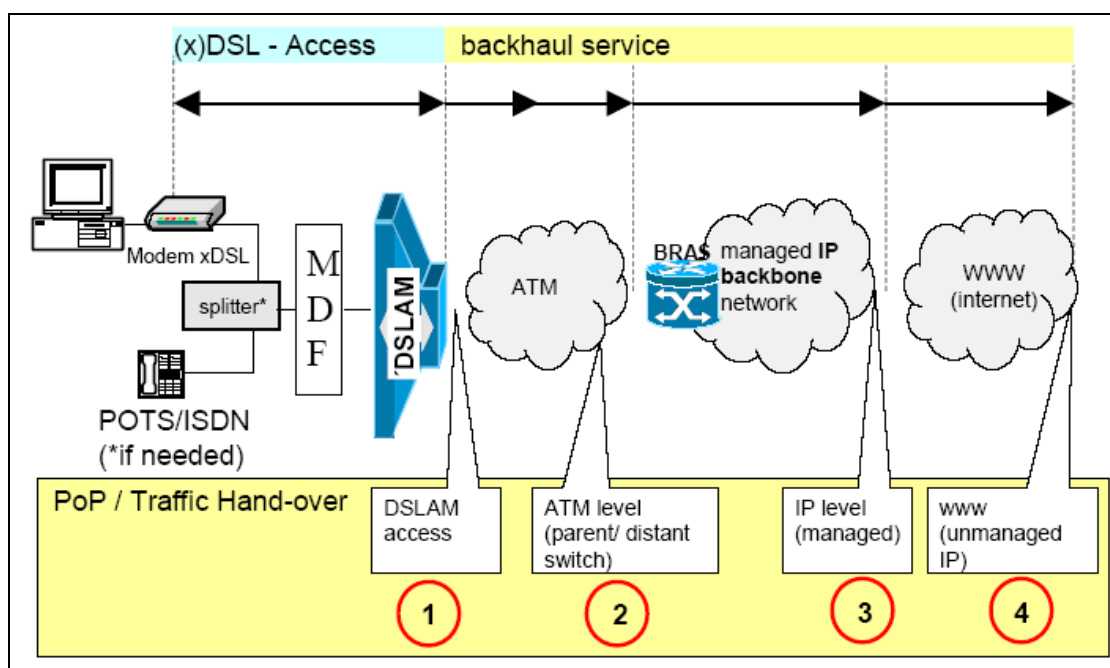
²⁰ Dokument koji je objavljen uz Preporuku Evropske Unije (2007/879/EC) o relevantnim tržištima u sektoru elektronskih komunikacija, C (2007) 5406

Crnogorski Telekom jedini na prostoru Crne Gore, po osnovu posjedovanja razvijene mreže za širokopojasni pristup, pruža uslugu maloprodajnog fiksnog širokopojasnog pristupa putem ADSL-a. Na taj način, iako stvarno veleprodajno tržište širokopojasnog pristupa ne postoji, može se zamisliti fiktivno tržište na kome bi na strani ponude bio prisutan samo Crnogorski Telekom, koji ovu uslugu pruža sebi samom, za potrebe pružanja maloprodajnog fiksnog širokopojasnog pristupa putem ADSL-a.

Kako se tržište širokopojasnog pristupa na nivou veleprodaje uobičajeno odnosi na virtuelni pristup mreži, uključujući **bitstream** pristup na fiksnoj lokaciji, implementacijom mreža novih generacija, odnosno pristupa nove generacije, dolazi do izmjene u arhitekturi i projektovanju širokopojasnih mreža.

2.2.3.1 Usluga bitstream pristupa internetu, u skladu sa stavom ERG

Prema dokumentu ERG vezano uz bitstream pristup²¹, postoje različite tačke preuzimanja DSL saobraćaja između operatora koji pruža uslugu i operatora koji koristi navedenu uslugu. Tačka pristupa, odnosno preuzimanja saobraćaja, određuje mogućnost kontrole tehničkih parametara koji utiču na samu xDSL uslugu pruženu krajnjem korisniku, te mogućnost korišćenja sopstvene mreže umjesto mreže bivšeg monopoliste. Sljedeća slika prikazuje tačke preuzimanja DSL saobraćaja:

Slika 4. Tačke preuzimanja DSL saobraćaja

Prikazane tačke pristupa, tj. preuzimanja saobraćaja, daju operatoru različite mogućnosti prilikom kreiranju sopstvenih usluga, odnosno određuju nivo do kojeg operator može dodati vrijednost usluzi koju koristi od bivšeg monopoliste. Što je tačka pristupa dalje od MDF-a, operator ima manje mogućnosti da napravi razliku između vlastite usluge i usluge koju nudi bivši monopolista. U nastavku su opisane mogućnosti koje nudi pojedina tačka preuzimanja saobraćaja.

²¹ Dokument ERG Common position on wholesale bitstream access, ERG (03) 33 rev 2

Tačka 1 predstavlja tehničko rješenje kod kojeg bivši monopolist pruža DSL pristupni vod i predaje saobraćaj operatoru korisniku usluge neposredno iza DSLAM-a. U ovom slučaju operator korisnik je fizički prisutan na DSLAM-u (najčešće tako što je povezan na parent switch DSLAM-a²²), pri čemu sam osigurava sopstvenu backhaul mrežu²³, a što mu omogućava da sam u potpunosti određuje parametre kvaliteta usluge kroz sopstvenu mrežu jezgra (**eng. Core network**), baziranu na ATM i/ili IP, kao npr. niži faktor zagušenja, IP QoS²⁴, itd. Drugim riječima, operatori imaju mogućnost izbora jednog ili više profila na instaliranim DSLAM-ovima (koje će bivši monopolist konfigurirati, prema zahtjevima operatora i u skladu sa tehničkim mogućnostima), a u skladu s tim mogu krajnjem korisniku pružiti DSL uslugu sa različitim tehničkim karakteristikama. Ova opcija traži veliko početno ulaganje od strane operatora kako bi mogao biti prisutan na DSLAM-u.

Tačka 2 predstavlja tehničko rješenje kod kojeg bivši monopolist pruža DSL pristupni vod, uključujući i backhaul uslugu, odnosno vrši predaju saobraćaja operatoru korisniku na ATM/MPLS/IP nivou²⁵. Operator korisnik ima mogućnost da podijeli virtuelne puteve u virtuelne kanale, te na taj način kontroliše kvalitet usluge do krajnjeg korisnika²⁶. Nadalje, u ovom slučaju operator upravlja sopstvenim BRAS-om (**eng. Broadband Access Server**), a time ima mogućnost mijenjanja IP QoS parametara saobraćaja svojih korisnika. Stoga operator korisnik može ponuditi uslugu različitih tehničkih karakteristika od one koju pruža bivši monopolist, jer može mijenjati parametre kvaliteta usluge, kao što su različiti faktori zagušenja od onih koje osigurava bivši monopolist.

Tačka 3 predstavlja tehničko rješenje kod kojeg bivši monopolist pruža DSL pristupni vod uključujući i backhaul uslugu, te vrši predaju saobraćaja operatoru korisniku na IP nivou. S obzirom da je saobraćaj tuneliran kroz upravljivu IP mrežu (privatna IP mreža), kvalitet usluge može biti garantovan. Operator korisnik koristi BRAS bivšeg monopoliste, kao i sopstveni BRAS, a može dobiti garantovane parametre kvaliteta tuneliranja. U slučaju korišćenja sopstvenog BRAS, operator mora uzeti u obzir zahtjeve bivšeg monopoliste, kako bi se usluga implementirala u skladu sa važećim sigurnosnim normama, pri čemu ti zahtjevi moraju biti nediskriminatorski i takvi da ne sprječavaju ili bez opravdanih razloga ne otežavaju pristup mreži bivšeg monopoliste. Diferencijacija usluge je moguća do tog nivoa da operator može, u slučaju da je ponuđeno, pregovarati različite faktore zagušenja s bivšim monopolistom ili ima druge mogućnosti da utiče na vezu do krajnjeg korisnika, s obzirom da on završava dolaznu vezu prema krajnjem korisniku, na način da ima mogućnost mijenjanja IP QoS parametara saobraćaja svojih korisnika. Međutim, kontrola kvaliteta usluge je u ovom slučaju ograničena, te manja nego u prethodnoj varijanti.

Tačka 4 predstavlja tehničko rješenje kod kojeg bivši monopolist pruža DSL pristupni vod i prenos saobraćaja, uključujući i direktnu vezu na javnu IP mrežu (internet). Na ovom nivou usluga koju bivši monopolist nudi operatoru je tehnički ista kao i usluga koju bivši monopolist nudi svojim krajnjim korisnicima. Naime, u ovom slučaju operator korisnik ne

²² Ovdje se mora uzeti u obzir da DSLAM oprema najčešće nije pravljena za istovremeno korišćenje od strane više operatora, tj. za povezivanje više nezavisnih provajdera usluga. Zbog ugraničenja broja interfejsa za uplink na potrebni minimum, operator korisnik može biti povezan i preko parent switcha od DSLAM-a

²³ ATM, MPLS ili IP backbone.

²⁴ Kvalitet usluge (*Quality of Service*)

²⁵ ATM širokopojasno pristupno čvorište (*ATM node*) ili odgovarajući tehnološki nivo

²⁶ Moguće samo u dogovoru s operatorom, jer se kontrola privatnih virtuelnih kanala podešava na DSLAM-u

treba da posjeduje sopstvenu infrastrukturu, već samo pod svojim imenom distribuira i naplaćuje uslugu. S obzirom da operator nema mogućnost da ponudi uslugu različitih tehničkih karakteristika od one koju nudi bivši monopolist, ovdje se radi o preprodaji usluga. S obzirom da prve tri tačke pristupa daju operatoru mogućnost da pravi razliku između proizvoda koje nudi bivši monopolist, što nije moguće na četvrtoj tački pristupa, preprodaja se ne smatra bitstream pristupom.

2.2.3.2 Usluga bitstream pristupa na drugim tačkama pristupa kao supstitut usluzi bitstream pristupa na IP nivou

Kao što je već navedeno, različite tačke pristupa daju operatoru različite mogućnosti pri pružanju usluge različite od one koju nudi bivši monopolist na maloprodajnoj nivou. Pružanje usluge bitstream pristupa na pojedinoj tački pristupa zavisi od arhitekture mreže bivšeg monopoliste. Stoga je u ovom dijelu razmatrana mogućnost jesu li usluga bitstream pristupa na ATM nivou i usluga bitstream pristupa na DSLAM-u zamjenske usluge usluzi bitstream pristupa na IP nivou, pri čemu se posmatrana usluga bitstream pristupa zasniva na ADSL tehnologiji putem bakarne parice.

Usluga bitstream pristupa na ATM/Ethernet nivou

Većina pristupnih mreža ranije generacije bila je orijentisana na korišćenje tehnologije ATM, koja pokazuje dobra svojstva u pogledu kvaliteta usluge koju pruža višim protokolarnim slojevima. Međutim, nedovoljna efikasnost ATM-a u situacijama kada se na mrežnom sloju koristi IP protokol, kao i složeni mehanizmi slanja ćelija na veći broj krajnjih odredišta doveli su do orijentacije dizajnera pristupnih mreža na Ethernet protokol, koji se jednostavno integriše sa IP-om. Ethernet mreža koristi se za usluge u širokopojasnom pristupu internetu, video i govorne usluge, a podržava višestruke strateške usluge uključujući ADSL, IP/VPN i VoIP. Ta je mrežna tehnologija bolja od ATM-a, može podržavati izgradnju VDSL2, lagano se može proširiti da bi zadovoljila veći porast saobraćaja, a može se veoma dobro prilagoditi za multimedijalne usluge. Isto tako može poslužiti i kao NGN jezgro za zamjenu PSTN-a.

Uzevši u obzir realnu pretpostavku da će se mreže novih operatora uglavnom zasnivati na IP tehnologiji, **Agencija smatra da se usluga bitstream pristupa na ATM nivou ne može smatrati supstitutom usluge bitstream pristupa na IP nivou.** Međutim, saglasno stavu ERG o regulatornim principima u vezi pristupa mrežama sljedeće generacije i činjenicu da Ethernet protokol doprinosi razvoju inovativnih usluga, te činjenici da bi Ethernet mogao u perspektivi u potpunosti zamijeniti ATM, **potrebno je u dimenziju usluga relevantnog tržišta uključiti i uslugu bitstream pristupa na Ethernet nivou.**

Usluga bitstream pristupa na DSLAM-u

Na bazi usluge bitstream pristupa na DSLAM-u operator je u mogućnosti da ponudi na maloprodajnoj nivou uslugu ekvivalentnu onoj koju pruža na bazi usluge bitstream pristupa na IP nivou. Štaviše, s obzirom da na bazi bitstream pristupa na DSLAM-u novi operator ima veću kontrolu pružanja usluge širokopojasnog pristupa na maloprodajnoj nivou, a time i veće mogućnosti da diferencira uslugu koju nudi svojim krajnjim korisnicima od one koju nudi bivši monopolist, Agencija smatra da bi operator korisnik usluge bitstream pristupa na IP nivou, u slučaju hipotetskog povećanja cijene navedene usluge, bio spreman zamijeniti istu sa uslugom bitstream pristupa na DSLAM-u.

Stoga, Agencija **smatra uslugu bitstream pristupa na DSLAM-u zamjenskom uslugom usluzi bitstream pristupa na IP nivou.**

2.2.3.3 Usluga bitstream pristupa koja se bazira na naprednim tehničkim rješenjima u pristupnoj mreži (NGN) kao supstitut usluzi bitstream pristupa zasnovanom na ADSL tehnologiji putem bakarne parice

Ulaganjima u pristupnu mrežu, operatori polažu optičke kablove bliže krajnjem korisniku ili do krajnjeg korisnika, odnosno postojeću bakarnu paricu zamjenjuju djelimično ili u potpunosti optičkim kablom, u cilju da krajnjim korisnicima ponude kvalitetnije usluge po većim pristupnim brzinama, uz manje operativne troškove.

Pristupne mreže nove generacije obuhvataju sljedeća moguća tehnička rješenja, odnosno mrežne arhitekture:

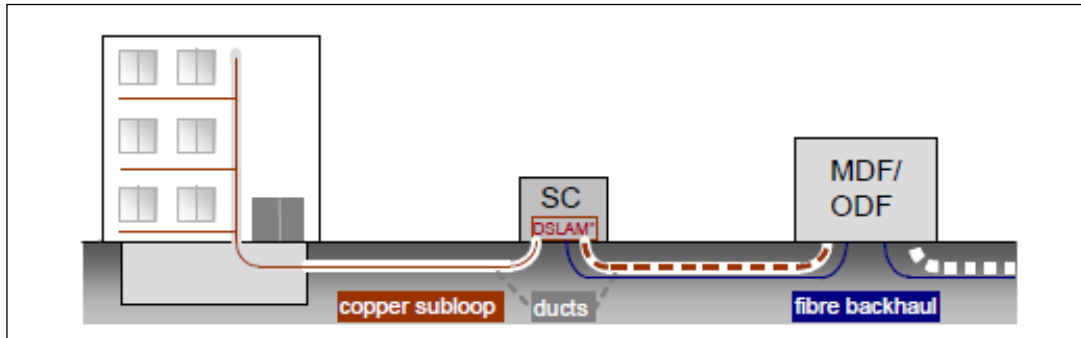
- koncept optičkog vlakna do uličnog kabineta (**FttCab, Fiber to the Cabinet**), kod kojeg se od krajnjeg korisnika do uličnog kabineta koristi bakarna parica, a od uličnog kabineta do glavnog razdjelnika optički kabal;
- koncept optičkog vlakna do zgrade (**FttB, Fiber to the Building**), kod kojeg se od krajnjeg korisnika do distribucione tačke (instalacioni ormarić) unutar zgrade koristi bakarna parica, a od zgrade do glavnog razdjelnika optički kabal;
- koncept optičkog vlakna do stana (**FttH, Fiber to the Home**), kod kojeg se postojeća bakarna parica u potpunosti zamjenjuje optičkim kablom od glavnog razdjelnika operatora do krajnjeg korisnika.

Ulaganjima u pristupnu infrastrukturu operatori mogu skraćivati bakarnu paricu na način da se ista zamjenjuje optičkim kablom od glavnog razdjelnika do uličnog kabineta (FttCab - Fiber to the Cabinet) ili druge sabirne tačke u fiksnoj elektronskoj komunikacionoj mreži (slika 4). Unutar uličnog kabineta ili neke druge sabirne tačke pristupni operator postavlja DSLAM i putem VDSL tehnologije omogućava krajnjim korisnicima brži prenos podataka u odnosu na prenos podataka putem ADSL tehnologije.

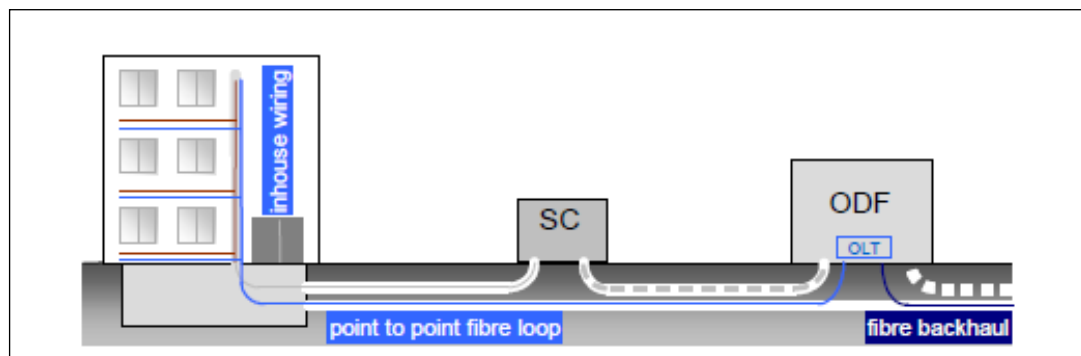
S obzirom na ograničenja postojećih bakarnih parica, nemoguće je svim paricama u nekom kablom dodijeliti neku xDSL tehnologiju. Naime, u takvom scenariju međusobni štetni uticaj (tzv. **preslušavanje**) između parica dolaze do izražaja i dodatno bi ograničavaju domet i kvalitet prenosa. Takođe, svi korisnici nemaju isti kvalitet usluge širokopojasnog pristupa internetu i IP televizije, a česta je pojava da pojedine bakarne parice unutar kabla uopšte ne podržavaju navedene usluge. Imajući ovo u vidu za očekivati je da će operatori u nekom narednom periodu ulagati u pristupnu infrastrukturu, kako bi zadovoljili potrebe korisnika, odnosno kako bi ponudili široki opseg naprednih usluga (prenos višekanalnog HDTV signala, VoD, video-konferencijske usluge, VoIP ...).

Moguća tehnička rješenja data su na narednim slikama²⁷:

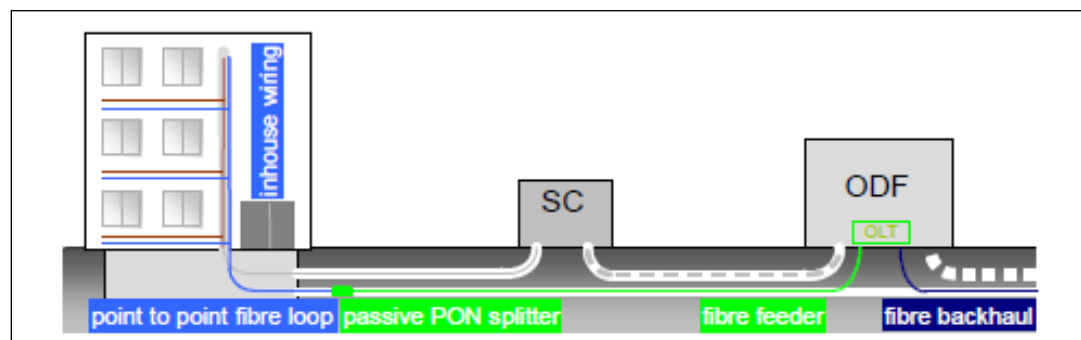
²⁷ Izvor podataka: ERG Opinion on regulatory principles of NGA ERG (07) 16 rev.2

Slika 5: FttCab rješenje

Slika 6: FttH rješenje (point-to-point)

Slika 7: PON arhitektura (point-to-multipoint)

Sem ulaganja u pristupnu infrastrukturu putem zamjene bakarne parice optičkim kablom od glavnog razdjelnika do uličnog kabineta ili druge sabirne tačke u fiksnoj elektronskoj komunikacionoj mreži, operatori mogu u potpunosti zamjeniti bakarnu paricu od lokalne centrale do lokacije korisnika optičkim kablom (FttH – Fibre to the Home).

Pristupnu mrežu baziranu na FttH rješenju moguće je realizovati na sljedeće načine:

- povezivanje od tačke do tačke (point-to-point), sa direktnom vezom centrale i krajnjeg korisnika (slika 5.),
- pasivna optička mreža (PON), strukturirana na način da signal bude razdijeljen na više vlakana, kao i obrnuto, da se više optičkih signala kombinuje u jedno vlakno (slika 6.). Za dvosmjernu komunikaciju može se koristiti jedno ili dva vlakna, pri čemu ako se prenos realizuje po jednom vlaknu onda se dolazni i odlazni signali se razlikuju u talasnim dužinama.

U FttH rješenje ulazi i FttB rješenje, kod kojeg se optički kabal polaže vrlo blizu krajnjem korisniku, odnosno do same zgrade u kojoj se korisnik nalazi, dok se odatle pa do krajnjeg korisnika koristi postojeća bakarna parica. I u ovom slučaju moguće je koristiti rješenja kao u FttH slučaju (slike 5. i 6.), s tom razlikom što se unutar zgrade koriste postojeće parice.

S obzirom da je u relevantnom periodu za koji se radi ova analiza primjećen trend brzog povećanja tržišnog učešća korisnika, a imajući u vidu očekivani rast tražnje korisnika za sve većim kapacitetima i prenosnim brzinama širokopojasnog pristupa internetu, **Agencija smatra da se usluga bit-stream pristupa koja se zasniva na FttCab, FttH i FttB rješenjima može posmatrati kao supstitut usluge bitstream pristupa na IP nivou, zasnovanoj na ADSL tehnologiji putem bakarne parice.**

Kako raste ponuda sadržaja za koji je potreban širokopojasni pristup internetu te uz sve veću potražnju za uslugom IP televizije, raste potražnje korisnika za većim kapacitetima, odnosno za širokopojasnim pristupom internetu. Evropska iskustva pokazuju da u takvim situacijama ADSL putem bakarne parice nije dovoljno efikasan, naročito kada je potreban istovremeni prenos govorne telefonije, interaktivnog videa i prenos podataka između krajnjih korisnika i lokalne centrale.

Saglasno tome, u narednom periodu moglo bi se očekivati da će operatori u Crnoj Gori ulagati u pristupnu infrastrukturu, u cilju zadovoljavanja narastajućih potreba korisnika, odnosno kako bi bili u mogućnosti da ponude širok spektar usluga za koje je neophodno postavljanje optičkih kablova (prenos višekanalnog HDTV signala, videokonferencijski pozivi, VoD, VoIP...). U takvom slučaju operatori će se suočiti sa značajnim ulaganjima, koja prvenstveno zavise od stanja mreže operatora, ali i o konkurencije na maloprodajnom nivou. Troškovi modernizacije/gradnje pristupnih mreža do krajnjih korisnika su veliki, ali dugoročno gledano ulaganje u pristup nove generacije (FttH) pruža mogućnost za velike i dugoročne uštede vezane za operativne troškove (OPEX) i što je još važnije platformu, odnosno osnovu za pružanje kvalitetnijih, inovativnih i potencijalno profitabilnijih usluga krajnjim korisnicima.

Agencija smatra da bi Crnogorski Telekom, shodno praksi operatora iz Evropske Unije, u narednom vremenskom periodu mogao staviti u prvi plan navedene tehnologije (FttCab, FttB i FttH rješenja), prateći očekivani porast tražnje korisnika za ovim vidom pristupa, koji je kako u funkcionalnom tako i u tehnološkom smislu daleko naprednije rješenje od trenutno u Crnoj Gori preovlađujuće ADSL tehnologije, **tako da će i u narednom periodu kontinuirano pratiti razvoj i ulogu ove usluge i uticaj koji ona ima na tržište širokopojasnog pristupa na veleprodajnom nivou**, u smislu izrade budućih analiza ovog relevantnog tržišta

2.2.3.4 Usluga izdvojenog pristupa lokalnoj petlji kao kao supstitut bitstream usluzi

Usluga izdvojenog pristupa lokalnoj petlji obuhvata uslugu potpuno izdvojenog pristupa lokalnoj petlji ili uslugu dijeljenog izdvojenog pristupa lokalnoj petlji, kod koje ne dolazi do promjene vlasništva nad lokalnom petljom, a pruža se isključivo uz uslugu kolokacije.

Putem usluge potpuno izdvojenog pristupa lokalnoj petlji novom operatoru je omogućena upotreba čitavog frekventnog spektra lokalne petlje (bakarne parice). Nasuprot tome, kod usluge dijeljenog izdvojenog pristupa lokalnoj petlji novom operatoru omogućava samo upotrebu dijela frekventnog spektra koji se nalazi iznad govornog pojasa frekventnog

spektra izdvojene lokalne petlje (bakarne parice), dok govorni pojas frekventnog spektra izdvojene lokalne petlje i dalje upotrebljava incumbent operator za pružanje svojih javno dostupnih telefonskih usluga.

Prema Eksplanatornom memorandumu, širokopojasni pristup na veleprodajnom nivou, koja uključuje bitstream uslugu i veleprodajna usluga izdvojenog pristupa lokalnoj petlji, čine dva različita relevantna tržišta podložna prethodnoj (ex-ante) regulaciji. Operator koji koristi veleprodajnu uslugu širokopojasnog pristupa uglavnom neće smatrati uslugu izdvojenog pristupa lokalnoj petlji supstitutom, iako putem nje može pružati istovjetnu uslugu na maloprodajnom nivou kao i putem usluge širokopojasnog pristupa na nivou veleprodaje. Naime, operator koji koristi veleprodajnu uslugu širokopojasnog pristupa da bi pružao uslugu širokopojasnog pristupa na maloprodajnom nivou, bez znatnih troškova ne može preći na veleprodajnu uslugu izdvojenog pristupa lokalnoj petlji.

Usluga izdvojenog pristupa lokalnoj petlji daje operatoru veću fleksibilnost i kontrolu pri pružanju usluge krajnjem korisniku, s obzirom da operator upravlja DSLAM-om, te na taj način nudi krajnjem korisniku kompletnu uslugu, određujući tehničke i kvalitativne karakteristike usluge i pristupnu brzinu nezavisno od maloprodajne ponude incumbent. Takođe, plan pridobijanja krajnjih korisnika putem usluge izdvojenog pristupa lokalnoj petlji zavisi od poslovnih planova novog operatora i geografskim područjima u kojima želi omogućiti pružanje ADSL pristupa postavljanjem DSLAM-ova, za razliku od usluge bitstream pristupa gdje incumbent određuje plan razvoja svoje mreže i novi operator se mora njemu prilagođavati.

Naime, operator koji koristi mrežu bivšeg monopoliste putem različitih oblika bitstream pristupa ne može u potpunosti uticati na tehničke i kvalitativne karakteristike usluge koju pruža krajnjem korisniku, kao u slučaju izdvajanja lokalne petlje. Što je operator bliži krajnjem korisniku, od tačke gdje se odvija preprodaja do tačke pristupa na DSLAM-u, može sve više uticati na kvalitet sopstvene usluge. Novi operatori mogu s manjim ulaganjima pridobiti krajnje korisnike, ali putem navedene usluge ne mogu u potpunosti diferencirati usluge koje im pružaju. Naime, operator putem bitstream usluge može nuditi samo brzine jednake ili niže od pristupnih brzina koje bivši monopolista nudi na maloprodajnom nivou, a osim toga ne može ni uticati na mogućnost pristupa krajnjem korisniku, jer plan razvoja mreže zavisi od bivšeg monopoliste.

Prema tome, obzirom na pomenute funkcionalne karakteristike veleprodajne usluge izdvojenog pristupa lokalnoj petlji, kao i na činjenicu da za nove operatore predstavlja isuviše veliku investiciju, ***Agencija smatra da usluga izdvojenog pristupa lokalnoj petlji na nivou veleprodaje ne predstavlja supstitut usluzi bitstream pristupa, pa je stoga i ne treba uključivati u relevantno tržište.***

2.2.3.5 Izgradnja sopstvene infrastrukture kao supstituta bitstream usluzi

U ovom dijelu razmatrana je mogućnost da operator radi hipotetičkog povećanja cijena usluge bitstream pristupa počne graditi sopstvenu pristupnu infrastrukturu.

Naime, gradnja sopstvene pristupne mreže do krajnjeg korisnika zahtjeva dug period i velika ulaganja, od kojih je većina nenadoknadiva. Glavni pokretač novih ulaganja u sopstvenu pristupnu mrežu je dovoljan broj i gustina korisnika. Saglasno tome, jedino u situaciji postojanja dovoljnog broja i dovoljne gustine korisnika, izgradnja sopstvene infrastrukture bila bi odgovarajuća supstitucija usluzi bitstream pristupa koju nudi bivši monopolista.

Sem toga, saglasno smjernicama Evropske komisije, u situaciji kada je korisnik usluge suočen sa znatnim troškovima prelaska kako bi zamijenio uslugu A uslugom B, te dvije usluge ne bi trebalo uključiti u isto tržište.

Saglasno navedenom, Agencija smatra da hipotetičko povećanja cijena usluge bitstream pristupa na nivou veleprodaje neće biti dovoljan podsticaj izgradnji sopstvene pristupne infrastrukture, **odnosno da izgradnja sopstvene pristupne mreže ne predstavlja supstitut usluzi bitstream pristupa.**

2.2.3.6 Usluga širokopojasnog pristupa internetu za sopstvene potrebe kao supstituta bitstream usluzi

Potrebno je utvrditi postoji li na maloprodajnom nivou dovoljan konkurentski pritisak od strane operatora koji navedenu uslugu pružaju putem vlastite ili unajmljene pristupne infrastrukture, odnosno za sopstvene potrebe (eng. **self supply**), na način da mogu uticati na određivanje cijene usluge bitstream pristupa. Stav Agencije je da u slučaju značajnog konkurentskog pritiska na nivou maloprodaje, u dimenziju usluga relevantnog tržišta treba uključiti i uslugu širokopojasnog pristupa koju operatori pružaju za vlastite potrebe.

Zbog rasprostranjenosti mreže Crnogorskog Telekom, potrebno je razmotriti uslugu ADSL pristupa putem bakarne parice koju Crnogorski Telekom pruža za sopstvene potrebe. S obzirom da operatori koji koriste uslugu bitstream pristupa putem mreže bivšeg monopolista mogu pristupiti svim korisnicima tamo gdje je ova mreža spremna za širokopojasni pristup internetu, iz navedenog proizlazi da svim krajnjim korisnicima operatora koji koristi uslugu bitstream pristupa, tu istu uslugu, bez znatnih dodatnih troškova, može ponuditi i incumbent, odnosno u konkretnom slučaju Crnogorski Telekom. Iz tog razloga, ukoliko operator koji koristi uslugu bitstream pristupa pokuša da prevale hipotetski porast cijene predmetne usluge na krajnjeg korisnika, njegovi krajnji korisnici će većinom zamijeniti uslugu onom koju nudi Crnogorski Telekom.

Saglasno navedenom, Agencija smatra da je **uslugu ADSL pristupa putem bakarne parice koju Crnogorski Telekom pruža za vlastite potrebe (self supply) potrebno uključiti u dimenziju usluga relevantnog tržišta.**

2.2.4 Zamjenjivost na strani ponude

Zamjenjivost na strani ponude se ogleda u mogućnosti da drugi operatori, u vremenskom periodu na koji se odnosi ova analiza, kao posledica hipotetičkog povećanja cijena važeće veleprodajne usluge, ponude istovjetnu uslugu toj veleprodajnoj usluzi, ne izlažući se znatnijim dodatnim troškovima.

Agencija smatra da u slučaju hipotetičkog povećanja cijene usluge bitstream pristupa na nivou veleprodaje ni jedan operator neće biti u mogućnosti, u vremenskom periodu na koji se odnosi ova analiza da replicira mrežnu infrastrukturu Crnogorskog Telekom kako bi pružao uslugu bitstream pristupa, prvenstveno radi visokih troškova izgradnje vlastite pristupne infrastrukture od kojih je većina nenadoknadiva.

Takođe, Agencija je razmatrala mogućnost da operator putem kablovske pristupne mreže počne nuditi uslugu ekvivalentnu usluzi bitstream pristupa. Agencija smatra da bitstream pristup odnosno ekvivalentna usluga putem neke od postojećih kablovskih mreža u Crnoj Gori trenutno nije tehnički moguć niti ekonomski isplativ za vlasnike tih mreža. Dalje, kvalitet koji bi se postigao takvom ekvivalentnom uslugom ne bi bio ekvivalentan onom

kojeg ima bitstream pristup na bazi ADSL putem bakarne parice. Takođe, geografska rasprostranjenost mreža kablovskih operatora je ograničena, pa veleprodajni pristup tim mrežama ne predstavlja supstitut usluzi širokopojasnog pristupa na veleprodajnom nivou, zasnovanim na DSL tehnologiji. Nadalje, operatori koji koriste uslugu veleprodajnog širokopojasnog pristupa na bazi DSL tehnologija, u slučaju hipotetičkog povećanja cijene tih usluga, radi značajnih troškova prelaska na uslugu veleprodajnog širokopojasnog pristupa putem kablovskih mreža, neće biti motivisani da uslugu na bazi DSL tehnologije zamjene sa nekom uporedivom uslugom veleprodajnog širokopojasnog pristupa putem kablovskih mreža. Stoga Agencija smatra da širokopojasni pristup na nivou veleprodaje putem kablovskih mreža, u vremenskom periodu na koji se odnosi ova analiza, ne ulazi u dimenziju usluga relevantnog tržišta.

Shodno svemu navedenom, **Agencija smatra da u Crnoj Gori na strani ponude ne postoji supstitut usluzi širokopojasnog pristupa na nivou veleprodaje.**

2.2.5 Zaključak o relevantnom tržištu u dimenziji usluga

Na bazi sprovedene analize Agencija je zaključila da relevantno tržište širokopojasnog pristupa na nivou veleprodaje obuhvata sledeće usluge, nezavisno od tehnologije koja se upotrebljava:

- bitstream ADSL uslugu, sa podrazumijevanim sljedećim tačkama preuzimanja saobraćaja između operatora koji pruža uslugu i operatora koji koristi uslugu:
 - o tačka pristupa na IP nivou,
 - o tačka pristupa na Ethernet nivou,
 - o tačka pristupa na DSLAM-u/OLT-u ili odgovarajućoj tački.
- uslugu ADSL pristupa koju Crnogorski Telekom pruža za sopstvene potrebe.

Nezavisnost od upotrebljene tehnologije znači da pružanje navedenih usluga može biti na bazi bakarne parice, optičkog vlakna ili hibridnog rješenja (koje podrazumjeva korišćenje i bakarne parice i optičkog vlakna) i bez uticaja je na određenje navedenih usluga kao sastavnog dijela dimenzije relevantnog tržišta.

2.3 Relevantno tržište u geografskoj dimenziji

Relevantno tržište u geografskoj dimenziji obuhvata sva područja u kojima određeni operatori pružaju usluge pod istim uslovima, odnosno u kojima postoje istovrsni uslovi tržišne konkurencije. U skladu sa smjernicama i preporukama Evropske komisije, geografska dimenzija relevantnog tržišta je većinom određena na osnovu pokrivenosti mrežom i postojanja jednakog pravnog i regulatornog okvira na određenom geografskom području.

Shodno navedenom, a na osnovu sprovedene analize, Agencija smatra da je relevantno tržište širokopojasnog pristupa na nivou veleprodaje **u geografskoj dimenziji po opsegu nacionalno, što znači da relevantno tržište u geografskoj dimenziji čini cijela teritorija Crne Gore.** Navedeni zaključak je zasnovan na činjenici da Crnogorski Telekom nudi važeću uslugu koja je dio relevantnog tržišta na cijeloj teritoriji Crne Gore, samo za sopstvene potrebe. Takođe, pravni i regulatorni okvir relevantan za predmetnu uslugu, odnosno pravni i regulatorni okvir vezan uz područje elektronskih komunikacija, je isti na cijeloj teritoriji Crne Gore.

2.4 Stav nadležnog regulatornog tijela o određivanju relevantnog tržišta

Na bazi sprovedene analize Agencija je zaključila da relevantno tržište širokopojasnog pristupa na nivou veleprodaje obuhvata sledeće usluge, nezavisno od tehnologije koja se upotrebljava:

- bitstream ADSL uslugu, sa podrazumijevanim sljedećim tačkama preuzimanja saobraćaja između operatora koji pruža uslugu i operatora koji koristi uslugu:
 - o tačka pristupa na IP nivou,
 - o tačka pristupa na Ethernet nivou,
 - o tačka pristupa na DSLAM-u/OLT-u ili odgovarajućoj tački.
- uslugu ADSL pristupa koju Crnogorski Telekom pruža za sopstvene potrebe.

Nezavisnost od upotrebene tehnologije znači da pružanje navedenih usluga može biti na bazi bakarne parice, optičkog vlakna ili hibridnog rješenja (koje podrazumjeva korišćenje i bakarne parice i optičkog vlakna) i bez uticaja je na određenje navedenih usluga kao sastavnog dijela dimenzije relevantnog tržišta.

Takođe, Agencija određuje da je relevantno tržište u geografskoj dimenziji čitava teritorija države Crne Gore.

2. Postupak analize relevantnog tržišta

Analiza relevantnog tržišta je ocjena efikasnosti konkurencije i utvrđivanje prisustva i potencijalnih aktivnosti zloupotreba značajne tržišne snage operatora na definisanom relevantnom tržištu, koje upućuje na prisustvo operatora sa značajnom tržišnom snagom, odnosno prisustvo dva ili više operatora koji imaju značajnu tržišnu snagu.

Po definiciji, operator ima značajnu tržišnu snagu ako samostalno ili zajedno sa ostalim operatorima na određenom relevantnom tržištu ima ekonomski uticaj koji mu omogućava značajan stepen nezavisnosti u odnosu na njegove konkurente i korisnike. Takođe, za operatora koji ima značajnu tržišnu snagu na relevantnom tržištu se može smatrati da ima značajnu tržišnu snagu i na drugom povezanom tržištu, ako veza između ovih tržišta omogućava da se tržišna moć sa jednog tržišta prenese na drugo, pri čemu jača tržišna snaga operatora.

Agencija će analizom relevantnog tržišta podacima procijeniti da li postoji operator na navedenom tržištu sa značajnom tržišnom snagom koji ima dominantan položaj, koji mu omogućava da se u značajnoj mjeri ponaša nezavisno od konkurencije i korisnika usluga. Saglasno odredbama člana 40 Zakona o elektronskim komunikacijama, takva analiza će uvažavati sljedeće kriterijume:

- tržišno učešće telekomunikacionog operatora na relevantnom tržištu i izmjene u strukturi u dužem vremenskom periodu,
- prepreke za ulazak na relevantno tržište i uticaj potencijalne konkurencije na tom tržištu,
- uticaj velikih korisnika na snagu operatora (kompenzaciona kupovna moć),
- elastičnost tražnje,
- trenutno stanje konkurencije na relevantnom tržištu,
- tehnološka prednost i superiornost,
- nivo razvijenosti prodajne i distributivne mreže,
- stepen vertikalne integracije,
- stepen diferencijacije usluga,
- privilegovan pristup tržištima kapitala i finansijskim resursima,
- da li kontroliše infrastrukturu, čiji se obim ne može lako udvostručiti,
- povezanost usluga.

Agencija će takođe imati u vidu i uticaj ostalih faktora, koji su definisani Metodologijom za sprovođenje postupka analize relevantnog tržišta.

Shodno rezultatima analize, uzimajući pri tom u obzir mišljenje Uprave za zaštitu tržišne konkurencije, Agencija će u skladu sa članom 43 Zakona o elektronskim komunikacijama donijeti odgovarajuće Rješenje.

Procjene značajne tržišne snage operatora Agencija će utvrditi i tumačiti je u skladu sa smjernicama Evropske komisije o relevantnim tržištima i relevantnim pravnim okvirom Evropske Unije iz oblasti tržišne konkurencije.

Agencija ocjenjuje da je za analizu ovog relevantnog tržišta od najveće važnosti analiza sljedećih kriterijuma:

3.1 Tržišno učešće operatora na relevantnom tržištu

Tržišno učešće operatora je pokazatelj relativne veličine određenog operatora na tržištu, a izražava se kao procentualno učešće u ukupnom obimu pruženih usluga i/ili prihoda ostvarenih na relevantnom tržištu u određenom vremenskom periodu.

U svrhu procjene značajne tržišne snage operatora, Agencija će izračunati tržišno učešće na određenom relevantnom tržištu i tumačiće ga u skladu sa smjernicama Evropske komisije, te relevantnim pravnim okvirom Evropske Unije iz oblasti tržišne konkurencije.

Iako prema smjernicama Evropske Unije, značajno tržišno učešće nije dovoljan kriterijum za određivanje operatora sa značajnom tržišnom snagom na relevantnom tržištu, malo je vjerovatno da će operator koji nema značajno tržišno učešće na određenom tržištu imati dominantan položaj. Osim toga, operator čije tržišno učešće nije veće od 25%, vjerovatno neće imati dominantan položaj na odgovarajućem relevantnom tržištu. Shodno praksi donošenja odluka od strane Evropske komisije, u situaciji u kojoj operator ima tržišno učešće iznad 40%, sumnja se na postojanje pojedinačne značajne tržišne snage, iako Evropska komisija sumnja na postojanje dominantnog položaja i kod nižih tržišnih učešća. Uz to, shodno utvrđenoj sudskoj praksi, značajno tržišno učešće koje prelazi 50%, je samo po sebi dovoljan dokaz postojanja dominantnog položaja.

Pretpostavlja se da operator koji ima značajno tržišno učešće ima značajnu tržišnu snagu, ukoliko je njegovo tržišno učešće stabilno u određenom vremenskom razdoblju. Činjenica da se tržišno učešće operatora sa značajnom tržišnom snagom na određenom relevantnom tržištu smanjuje, ukazuje da tržište postaje konkurentnije, što ne isključuje postojanje značajne tržišne snage na tom relevantnom tržištu.

U skladu sa utvrđenom dimenzijom usluga i geografskom dimenzijom relevantnog tržišta širokopojasnog pristupa na nivou veleprodaje, a obzirom na to da samo Crnogorski Telekom nudi uslugu širokopojasnog pristupa na osnovu bakarne parice (i to samo za sopstvene potrebe), Agencija zaključuje **da Crnogorski Telekom ima 100% (zamišljeno - notional) tržišno učešće na relevantnom tržištu širokopojasnog pristupa na veleprodajnom nivou**, a u cilju daljeg pružanja usluga širokopojasnog pristupa (na nivou maloprodaje).

3.2 Kontrola infrastrukture, čiji se obim ne može lako udvostručiti

Investiranje izgradnje i stavljanje u funkciju pristupne mrežne infrastrukture predstavljaju veoma ozbiljne poslovne odluke, odnosno kapitalna ulaganja, koja su uslovljena detaljno razrađenim poslovnim planovima i definisanjem razumnog vremenskog roka povraćaja uložениh sredstava. Ulazak na tržište zahtijeva od novih operatora značajna ulaganja i to većinom u obliku nenadoknadivih troškova (**eng.sunk cost**), koje operatori u slučaju neuspjeha i izlaska sa tržišta neće moći nadoknaditi.

Kako bi izgradio pristupnu mrežu na bazi bakarne parice ili optičkog kabla do krajnjih korisnika, novi operator mora ili sam graditi pristupnu infrastrukturu do krajnjih korisnika ili koristiti pristupnu infrastrukturu drugog operatora. Izgradnja sopstvene pristupne infrastrukture je otežana ne samo zbog visokih i nenadoknadivih troškova koje se odnose na građevinske radove (kopanje kanala, postavljanje cijevi, provlačenje kablova, zatrpavanje iskopanih kanala) već i usled visoke cijene dobijanja potrebnih dozvola (a u nekim slučajevima i nemogućnosti dobijanja istih).

Imajući u vidu geografsku zastupljenost pristupne mrežne infrastrukture Crnogorskog Telekoma na teritoriji Crne Gore, te činjenice da je rađena tokom dugog vremenskog perioda, odnosno tokom perioda kada je Crnogorski Telekom poslovao kao javno preduzeće u državnom vlasništvu, zaključuje se da njeno udvostručavanje (replikacija) ne bi bilo ekonomski isplativo.

Takođe, shodno tehnološkom razvoju i orijentaciji ka mrežama nove generacije, odnosno mogućnosti da uz relativno male investicije poboljša kvalitet svoje pristupne mreže, Crnogorski Telekom će vrlo vjerovatno investirati u tom pravcu, provlačeći optičke kablove kroz postojeću (sopstvenu) kanalizaciju. Imajući u vidu da troškovi kopanja učestvuju sa oko 50-80% u ukupnim troškovima izgradnje pristupne mreže, Agencija smatra da će takvom orijentacijom Crnogorski Telekom dodatno učvrstiti svoj tržišni položaj u dijelu pristupa telekomunikacionoj mreži, a u cilju daljeg pružanja usluga širokopojasnog pristupa na maloprodajnom nivou.

Shodno navedenom, Agencija smatra da do sljedeće analize ***nijedan operator ne može da udvostruči (replicira) mrežnu infrastrukturu Crnogorskog Telekoma i na taj način ugrozi njegov tržišni položaj.***

3.3 Ekonomija obima

Ekonomija obima (**eng. *economy of scale***) znači za neko preduzeće da ono ima velike proizvodne mogućnosti, pomoću kojih se snižavaju troškovi proizvodnje po jedinici proizvoda. Da bi neko preduzeće postiglo ekonomiju obima, mora da ima adekvatno tržište koje će biti dovoljno veliko da prihvati date proizvode. Fiksni troškovi jednog preduzeća su iz perioda u period isti, pa se uvijek teži da se proizvede što više, da bi ovi troškovi po jedinici proizvoda bili što niži (tzv. degresija fiksnih troškova). Za preduzeće koje uspijeva da ove troškove drži na niskom nivou po jedinici proizvoda, kaže se da povećava ekonomiju obima.

Niski troškovi, koji uslovljavaju niže cijene, predstavljaju kokurentsku prednost, posebno na tržištima koja karakteriše prevashodno konkurencija cijenama.

Poštujući princip ekonomije obima, ***zaključuje se da Crnogorski Telekom ima značajnu prednost nad drugim operatorima u dijelu pristupa telekomunikacionoj mreži u cilju daljeg pružanja usluga širokopojasnog pristupa,*** s obzirom da svoje usluge može nuditi pri znatno nižim troškovima od eventualnog operatora koji bi se opredijelio da gradi sopstvenu mrežnu infrastrukturu. Shodno navedeno, potencijalni operator koji bi želio ući na tržište, ne bi bio u mogućnosti da nudi niže cijene od Crnogorskog Telekoma i obezbijedi sebi konkurentnu prednost.

3.4 Ekonomija širine

Ekonomija širine (**eng. *economy of scope***) je fenomen smanjenja prosječnih proizvodnih troškova, tako što preduzeće proizvodi određeni broj usko povezanih proizvoda. Ona se javlja ako su ukupni troškovi proizvodnje dva ili više proizvoda manji nego proizvodnja istih proizvoda u odvojenim pogonima ili preduzećima. Predstavlja ekonomiju uštede na troškovima, do kojih dolazi objedinjenim izvođenjem velikog broja različitih aktivnosti unutar istog preduzeća, korišćenjem zajedničkih inputa ili zajedničkim unapređivanjem proizvoda, ili njihovom zajedničkom distribucijom.

Ekonomija širine obuhvata i mogućnost efikasne proizvodnje širokog spektra različitih proizvoda umjesto velike količine referentnih proizvoda. Proizvodna diferencijacija dopušta da se menadžerska umjeća, prodajna mreža i tzv. reputacioni kapital efikasnije koristi. Prednosti od ekonomije širine moguće je ostvariti u slučaju kada postoji višak raspoloživih kapaciteta.

Ekonomija širine odnosi se na potencijalne prednosti operatora koji nude pakete više usluga istovremeno. Primjer za to je Crnogorski Telekom na prostoru Crne Gore, koji shodno rasprostranjenosti sopstvene pristupne mreže nudi ADSL uslugu i EXTRA TV uslugu. Ukoliko bi drugi operator pokušao da konkuriše Crnogorskom Telekomu u pristupu telekomunikacionoj mreži u cilju daljeg pružanja usluga širokopojsnog pristupa internetu, pokušavajući da postigne ekonomiju širine, trebalo bi da bude spreman na velike troškove koji su neizostavni pri ulasku na veliki broj tržišta, i koje bi bilo nemoguće vratiti u slučaju napuštanja tih tržišta. Ovo znači da ekonomija širine može predstavljati prepreku za ulazak novih operatora na ovo tržište.

Saglasno prethodno navedenom, Agencija zaključuje da ***svojom prisutnošću na većem broju relevantnih tržišta Crnogorski Telekom koristi prednosti ekonomije širine.***

3.5 Stepen vertikalne integracije

Vertikalna integracija (**eng. *vertical integration***) nekog preduzeća javlja se kada je preduzeće prisutno na više različitih, vertikalno povezanih veleprodajnih i maloprodajnih tržišta.

Evropska komisija, saglasno Smjernicama o relevantnim tržištima, tretira vertikalnu integraciju kao zauzimanje tržišne moći, koje ima za cilj pokušaj istiskivanja konkurencije sa potencijalno konkurentskog tržišta ili samo ometanje pri ulasku na tržište.

Crnogorski Telekom predstavlja vertikalno integrisanog operatora, koji djeluje kako na tržištu širokopojsnog pristupa na veleprodajnom nivou, tako i na maloprodajnom tržištu širokopojsnog pristupa internetu, nudeći krajnjim korisnicima uslugu širokopojsnog pristupa i pristup fiksnoj mreži, čime postiže potpuno upravljanje infrastrukturom na teritoriji Crne Gore. Ovakav uticaj na maloprodajnom tržištu mu omogućava ključnu prednost u odnosu na druge operatore. S obzirom na činjenicu da u Crnoj Gori nije realizovano razvezivanje lokalne petlje, nema preduslova za postojanje drugih operatora koji bi, na osnovu korišćenja mreže Crnogorskog Telekoma tj. pristupom lokalnoj petlji, pružali uslugu maloprodajnog širokopojsnog pristupa. Zastupljenost ovakve vertikalne integracije, koja omogućava potpunu kontrolu nad infrastrukturom, predstavlja barijeru za nove operatore koji bi željeli da pružaju konkurentne maloprodajne usluge. Na taj način, u odsustvu ex-ante regulacije, Crnogorski Telekom bio bi u mogućnosti da koristi diskriminaciju cijenama i tzv. cjenovno stezanje profitne marže (**eng. *price squeeze***) drugih operatora i na taj način čini nove operatore zavisnim od njegovih cijena.

Na osnovu navedenog, Agencija donosi zaključak ***da vertikalna integracija Crnogorskog Telekoma u značajnoj mjeri štiti njegovu tržišnu poziciju.***

3.6 Zaključak o procjeni postojanja operatora sa značajnom tržišnom snagom i ocjena efikasnosti tržišne konkurencije

Na osnovu sprovedene analize, Agencija je utvrdila da na relevantnom veleprodajnom tržištu širokopojasnog pristupa ne postoji efikasna konkurencija. Takođe, Agencija je utvrdila da Crnogorski Telekom ima značajnu tržišnu snagu i vladajući položaj na ovom tržištu, čime mu je omogućeno da se ponaša nezavisno od konkurencije i korisnika usluga.

U procjenjivanju pojedinačne značajne tržišne snage operatora na relevantnom tržištu širokopojasnog pristupa na nivou veleprodaje, Agencija je primijenila sledeće kriterijume:

- Tržišno učešće operatora na relevantnom tržištu,
- Kontrole infrastrukture, čiji se obim ne može lako udvostručiti,
- Ekonomije obima,
- Ekonomije širine,
- Stepen vertikalne integracije.

Agencija smatra da analiza drugih kriterijuma nije potrebna, odnosno da bi analiza drugih kriterijuma, pored onih koji su obrađeni, takođe dovela do zaključka da Crnogorski Telekom ima značajnu tržišnu snagu na relevantnom tržištu širokopojasnog pristupa na nivou veleprodaje.

4. Prepreke u razvoju tržišne konkurencije

Agencija je sagledala sve potencijalne prepreke razvoju tržišne konkurencije, koje bi, u odsustvu ex-ante regulacije, mogle negativno uticati na interese krajnjeg korisnika. Time je omogućeno određivanje regulatornih obaveza koje će, saglasno članu 43 stav 2, najefikasnije ukloniti uočene prepreke i zaštititi interese krajnjih korisnika.

Agencija smatra preprekom razvoju tržišne konkurencije svako ponašanje operatora sa značajnom tržišnom snagom koje je usmjereno na izbacivanje postojećih konkurenata s tržišta, sprečavanje ulaska na tržište novim konkurentima ili svako postupanje suprotno interesima krajnjih korisnika²⁸.

S obzirom da postupak određivanja regulatornih obaveza, definisan novim regulatornim okvirom Evropske Unije i Zakonom o elektronskim komunikacijama, ne podrazumijeva da se zloupotreba statusa značajne tržišne snage stvarno desila, to će Agencija svaku prepreku **smatrati za moguću pod određenim okolnostima**. Takođe, Agencija smatra da određivanje regulatornih obaveza treba da imaju preventivno dejstvo i da, iako u skladu sa evropskom praksom, treba da su primjerene nacionalnim specifičnostima.

Shodno dokumentu ERG (06) 33, regulatorna praksa prepoznaje 27 uobičajenih prepreka razvoju tržišne konkurencije, zasnovanih na iskustvima regulatornih tijela, pri čemu regulatorna tijela imaju slobodu da prepoznaju moguće prepreke specifične za određenu državu koje su van tog okvira. Ovih 27 uobičajenih prepreka imaju svoju tržišnu i uzročno posledičnu dimenziju, a ogledaju se kroz:

1. Prenošnje značajne tržišne snage operatora sa značajnom tržišnom snagom sa tržišta na kojem ima značajnu tržišnu snagu na susjedno vertikalno ili horizontalno tržište;
2. Različita postupanja operatora sa značajnom tržišnom snagom, koja isti koriste kao sredstvo za zadržavanje statusa značajne tržišne snage (jačanje prepreka ulasku na određeno tržište);
3. Postupanja koja se mogu svesti pod pojam "tipičnog monopolskog ponašanja" (***textbook monopoly behaviour***).

Prepoznavanje mogućih prepreka razvoju tržišne konkurencije je bitno zbog mogućnosti preventivnog djelovanja na svako postupanje koje je nije u skladu sa efikasnom tržišnom konkurencijom i interesima krajnjih korisnika. Preventivno djelovanje se realizuje putem izbora adekvatnih regulatornih obaveza, koje će najbolje riješiti prepoznate prepreke razvoju tržišnog natjecanja na relevantnom tržištu.

Naime, prema mišljenju Agencije, uzrok značajne tržišne snage operatora ukazuje na postojanje prepreka tržišne konkurencije u odsustvu regulacije, pa bi blagovremeno nametanje regulatornih obaveza spriječilo prenošenje značajne tržišne snage na susjedna tržišta i povećanje prepreka ulasku na tržište. Time bi se pospješio ulazak na tržište i razvoj konkurencije. Ukoliko na tržištu postoji mala vjerovatnoća ulaska novih operatora zbog prednosti prvog operatora, regulatorno tijelo je u obavezi da zaštiti interese krajnjih korisnika i pospješiti efikasnost operatora sa značajnom tržišnom snagom.

S tim u vezi Agencija će, u cilju sagledavanja ukupnog ambijenta na tržištu i utvrđivanja uzroka značajne tržišne snage operatora, definisati moguće strukturane i regulatorne

²⁸ Mišljenje zauzeto na osnovu dokumenta *Revised ERG Common Position on the approach to appropriate remedies in the ECNS regulatory framework*, Final Version May 2006, ERG (06)33

prepreke, kako bi bila u mogućnosti da nametne adekvatne regulatorne obaveze operatoru sa značajnom tržišnom snagom.

Pravovremenom reakcijom i dobro odmjerenim regulatornim obavezama, Agencija može uticati na spriječavanje prenošenja značajne tržišne snage na susjedna tržišta i podizanje prepreka ulasku na tržište, čime će direktno pomoći kako ulasku na tržište tako i razvoju konkurencije na tržištu.

Takođe, na tržištima gdje je ulazak na tržište novih operatora malo vjerovatan i gdje tržišna snaga ostaje nepromjenjiva zbog prednosti prvog ulaska (**first mover advantage**), Agencija mora zaštititi korisnike od postupanja suprotno njihovim interesima i neefikasnosti operatora sa značajnom tržišnom snagom.

4.1 Tržišna dimenzija prepreka razvoju tržišne konkurencije

U regulatornoj praksi su, shodno tržišnoj dimenziji, poznata četiri slučaja, i to:

1. Vertikalno prenošenje značajne tržišne snage (**vertical leveraging**),
2. Horizontalno prenošenje značajne tržišne snage (**horizontal leveraging**),
3. Značajna tržišna snaga na pojedinom/jednom tržištu (**single market dominance**),
4. Završavanje (terminacija) poziva (**termination**).

4.1.1 Vertikalno prenošenje značajne tržišne snage

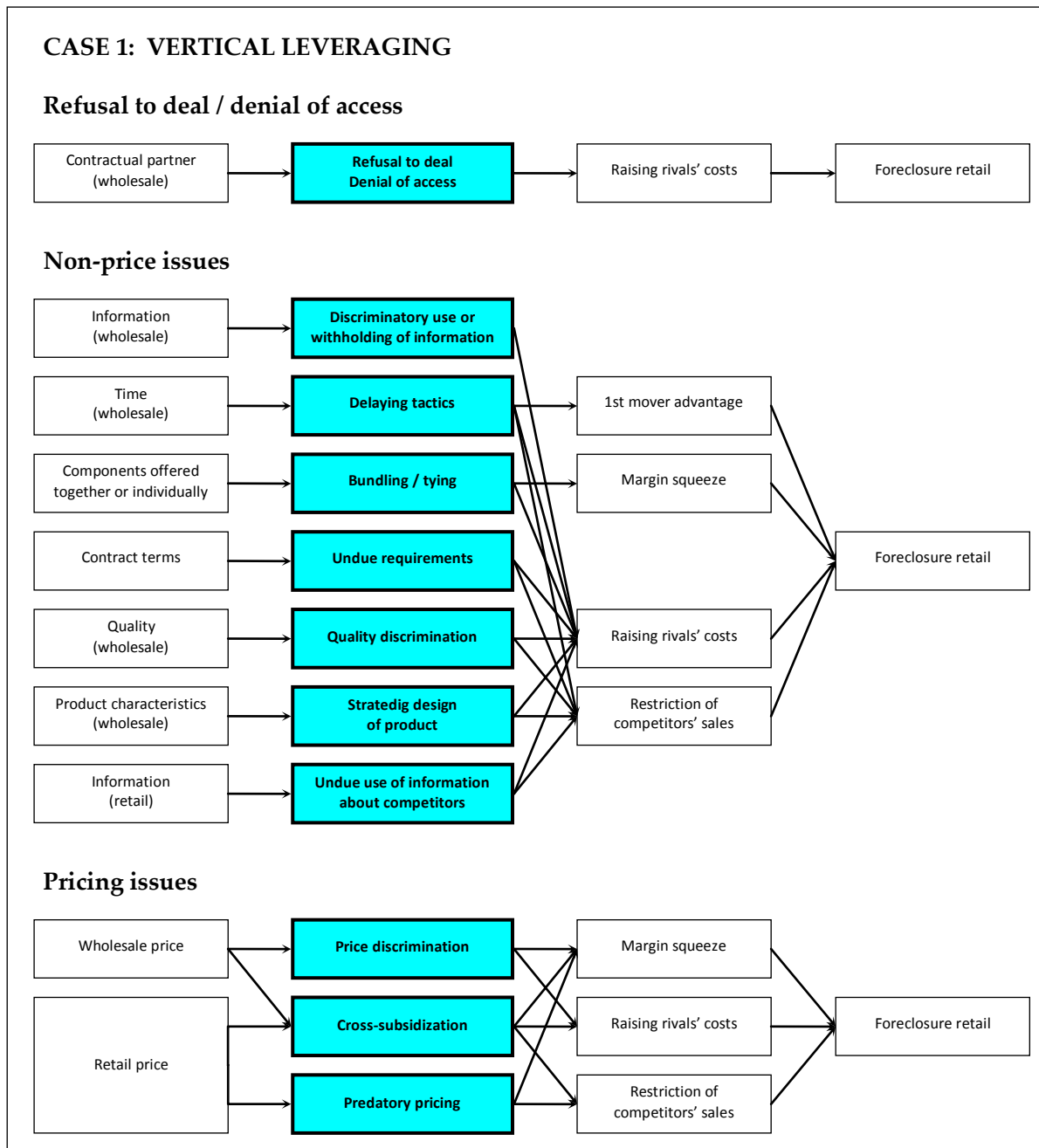
Vertikalno prenošenje značajne tržišne snage, koje se odnosi na operatora koji je prisutan na veleprodajnom i srodnom vertikalno povezanom maloprodajnom tržištu²⁹. Operator sa značajnom tržišnom snagom na određenom veleprodajnom tržištu nudi određene veleprodajne usluge, koje su neophodne za pružanje usluge na srodnom vertikalno povezanom maloprodajnom tržištu. Ukoliko se radi o operatoru koji ima značajnu tržišnu snagu, on može pokušati da tu tržišnu snagu prebaci sa veleprodajnog na maloprodajno tržište, čime bi sebi obezbijedio povoljan status na oba tržišta, u slučaju da prebacivanje uspije.

Regulatorna praksa u zemljama Evropske Unije prepoznaje 11 tipičnih postupanja koji se mogu podvesti pod vertikalno prenošenje značajne tržišne snage operatora:

- Odbijanje odgovora/uskraćivanje pristupa
- Diskriminirajuće korišćenje informacija ili uskraćivanje informacija
- Taktike odgađanja
- Grupisanje/vezivanje usluga
- Nerazumni/neopravdani zahtjevi
- Diskriminacija kvalitetom usluga
- Strateški dizajn proizvoda
- Neopravdano korišćenje informacija o konkurentima
- Diskriminacija na cjenovnoj osnovi
- Unakrsno subvencioniranje

²⁹ Operator sa značajnom tržišnom snagom može biti prisutan i na dva srodna vertikalno povezana veleprodajna tržišta

- Predatorske cijene

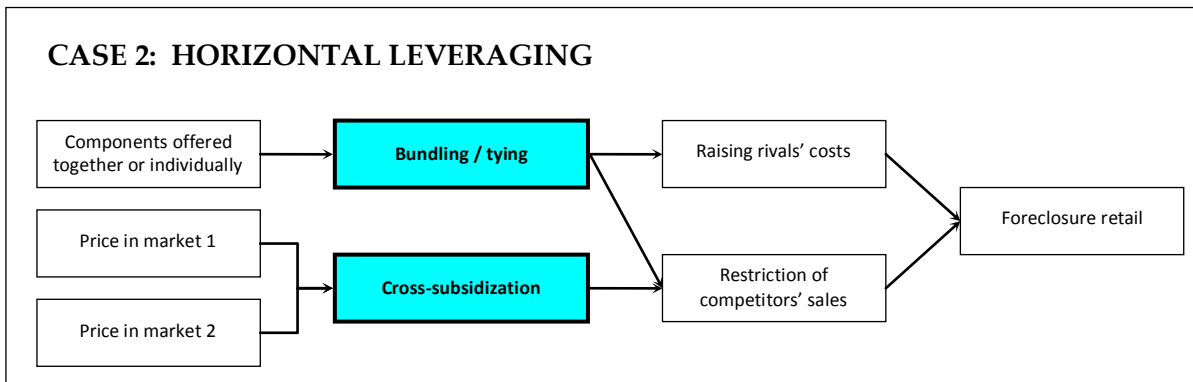

4.1.2 Horizontal prenošenje značajne tržišne snage

Horizontalno prenošenje značajne tržišne snage, koje se odnosi na operatora koji posluje na različitim tržištima koja nisu vertikalno povezana i ima status značajne tržišne snage na jednom od njih. Pod određenim okolnostima, operator može pokušati prenijeti značajnu tržišnu snagu s jednog tržišta na kojem ima status značajne tržišne snage, na drugo, potencijalno konkurentno tržište. Horizontalno prenošenje se može realizovati između maloprodajnih, veleprodajnih ili između maloprodajnog i veleprodajnog tržišta, koji nisu vertikalno povezani.

Regulatorna praksa u zemljama Evropske Unije prepoznaje dva tipična postupanja koji se mogu podvesti pod horizontalno prenošenje značajne tržišne snage operatora:

- Grupisanje/vezivanje usluga
- Unakrsno subvencioniranje

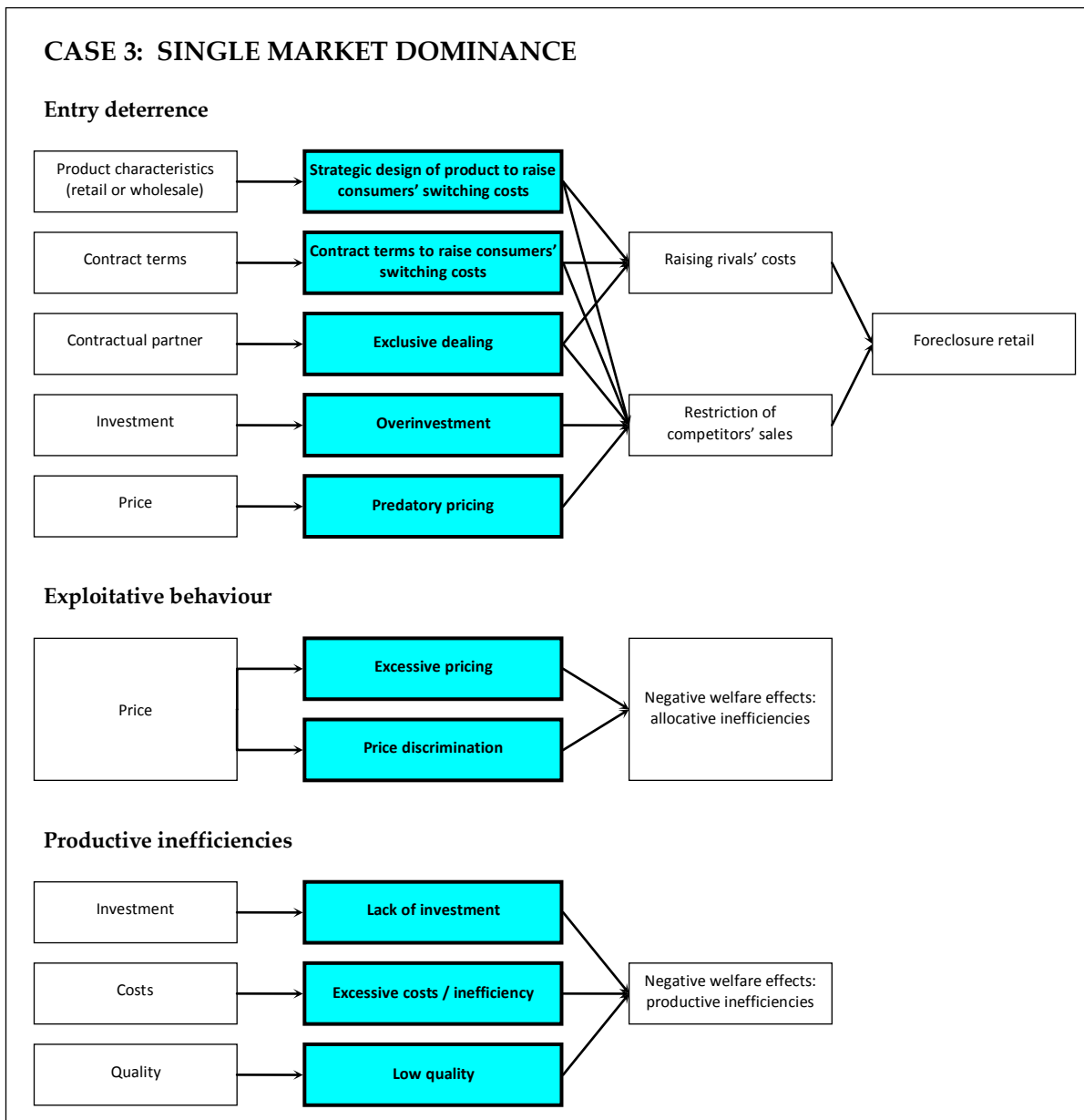

4.1.3 Značajna tržišna snaga na pojedinom/jednom tržištu

Značajna tržišna snaga na pojedinom/jednom tržištu se odnosi kako na veleprodajno, tako i na maloprodajno tržište, pri čemu operator sa značajnom tržišnom snagom može tipičnim monopolskim ponašanjem i raznim postupcima pojačati prepreke ulasku na navedeno tržište u cilju obezbjeđivanja pozicije i značajne tržišne snage. Svi navedeni postupci u krajnjem utiču na interese krajnjih korisnika.

Regulatorna praksa u zemljama Evropske Unije prepoznaje deset tipičnih postupanja operatora sa značajnom tržišnom snagom na pojedinom tržištu:

- Strateški dizajn proizvoda
- Ugovorni uslovi koji uvećavaju troškove prelaska korisnika
- Ekskluzivni dogovor(i)
- Prekomjerna ulaganja
- Predatorske cijene
- Previsoke cijene
- Diskriminacija na cjenovnoj osnovi
- Nedovoljna ulaganja
- Previsoki troškovi/inefikasnost
- Nizak kvalitet usluge

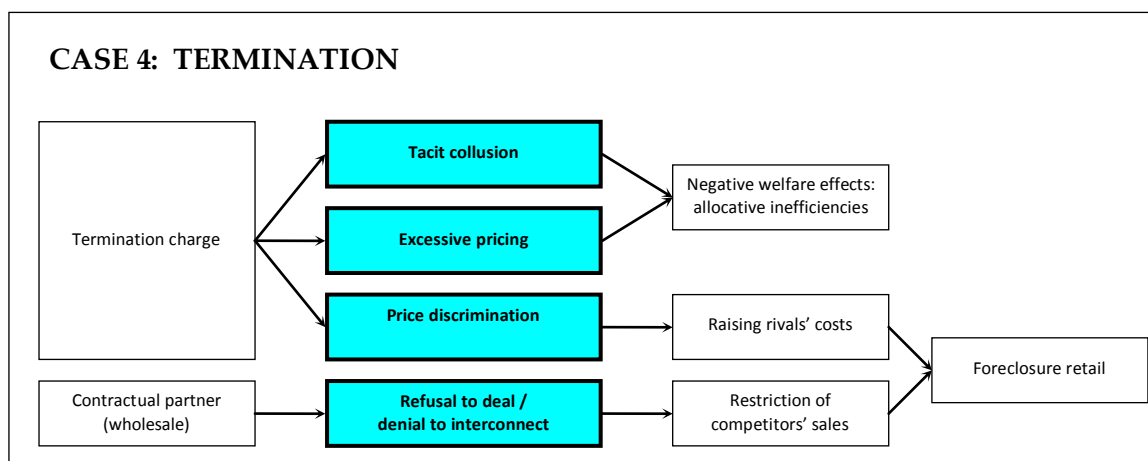

4.1.4 Završavanje (terminacija) poziva

Završavanje (terminacija) poziva odnosi se na situaciju dvostranog pristupa (tzv. **two-way access**), pri kome dvije ili više mreža pružaju istu uslugu, pa da bi krajnji korisnici različitih mreža imali međusobnu komunikaciju, potrebno je izvršiti povezivanje mreža. U cilju međusobnog povezivanja operatori pojedinih mreža dogovore veleprodajne uslove, pa se nakon toga postavljaju cijene na maloprodajnom nivou, na kojem ove mreže mogu ali i ne moraju biti konkurenti.

Regulatorna praksa u zemljama Evropske Unije prepoznaje četiri tipična postupanja operatora sa značajnom tržišnom snagom:

- Prećutni sporazum(i),
- Previsoke cijene,
- Diskriminacija na cjenovnoj osnovi,
- Odbijanje dogovora/uskraćivanje povezivanja mreža (interkonekcije).

4.2 Uzročno posledična dimenzija prepreka razvoju tržišne konkurencije

Prepreka razvoju tržišne konkurencije, koja se ogledaju u određenom ponašanju operatora sa značajnom tržišnom snagom, ima uvijek određeni cilj koji se ogleda u posledicama na tržištu. Uzročno posledična dimenzija prepreka pomaže pri dinamičkom sagledavanju tržišne konkurencije i postupanja operatora sa značajnom tržišnom snagom. Regulatorna praksa prepoznaje uzročno posledičnu dimenziju kroz elemente:

- Strateške promjenljive: cijena, kvalitet, vrijeme, informacije,...
- Postupanje: cjenovna diskriminacija, diskriminacija kvalitetom, taktike odgađanja, skrivanje/uskraćivanje informacija,...
- Posledice: povećanje troškova direktnih konkurenata, smajivanje prodaje direktnih konkurenata, istiskivanje cijene, sprečavanje ulaska/izlaska s tržišta (**foreclosure**)

4.3 Prepreke razvoju tržišne konkurencije na tržištu veleprodajnog širokopojasnog pristupa

Agencija je uzela u obzir sve prepreke već prepoznate u praksi Evropske Unije (njih 27), koje su na relevantnom tržištu moguće, detaljno će ih obrazložiti i na osnovu njih odrediti regulatorne obaveze, koje će shodno principima ex-ante regulacije, a u skladu sa čl. 44, 45, 46, 47, 48 i 49, najbolje riješiti navedene probleme na tržištu.

Agencija smatra, shodno procjeni efikasnosti tržišta i određivanju operatora sa značajnom tržišnom snagom, da je moguće postojanje prepreka razvoju tržišne konkurencije koje se odnose na vertikalno prenošenje značajne tržišne snage na relevantnom tržištu.

Agencija je razmatrala aktuelne i moguće prepreke u odsustvu regulacije, s obzirom na tri različite strategije vertikalnog prenošenja značajne tržišne snage (navedena u dokumentu ERG (06) 33):

- Odbijanje dogovora/uskraćivanje pristupa
- Prenošnje značajne tržišne snage na osnovama nevezanim sa cijenama
- Prenošnje značajne tržišne snage na osnovama vezanim za cijene.

Prilikom određivanja regulatornih obaveza Agencija smatra da nije bitno da li su prepreke aktuelne ili moguće. Drugim riječima, za određivanje regulatornih obaveza nije bitno je li se

određena prepreka dogodila u praksi ili je Agencija predvidjela njeno pojavljivanje u bližoj ili daljoj budućnosti.

4.3.1 Odbijanje dogovora/uskraćivanje pristupa

Saglasno dokumentu ERG (06) 33, odbijanje dogovora se, izuzev potpunog odbijanja pružanja veleprodajne usluge od strane operatora sa značajnom tržišnom snagom, odnosi i na slučaj kada operator sa značajnom tržišnom snagom nudi uslugu ali pod nerazumnim tj. neopravdanim uslovima, koje obuhvataju neopravdani zahtjevi, previsoke cijene itd.

Agencija smatra da bi, u odsustvu regulacije, operator sa značajnom tržišnom snagom na relevantnom tržištu širokopojasnog pristupa na veleprodajnom nivou, u cilju prenošenja snage na maloprodajni nivo, mogao imati snažan motiv da uskrati pristup svojoj mreži i odbije pregovore sa postojećim ili potencijalnim konkurentima, koji bi ovu veleprodajnu uslugu koristili u cilju pružanja usluga na povezanom maloprodajnom tržištu.

S obzirom na prethodno navedeno, operator sa značajnom tržišnom snagom u Crnoj Gori na ovom tržištu je Crnogorski Telekom. Agencija smatra da bi Crnogorski Telekom u odsustvu regulacije mogao imati interes da ne ponudi uslugu širokopojasnog pristupa na veleprodajnom nivou pod razumnim uslovima, ili čak imati interes da uopšte ne ponudi pomenutu uslugu. U tom slučaju, značajna tržišna snaga bila bi prenesena na povezano maloprodajno tržište, čime bi tržišna pozicija Crnogorskog Telekoma bila dodatno ojačana, a konkurencija narušena.

Agencija smatra da potencijalni konkurenti ne bi imali dovoljnu pregovaračku moć koja bi natjerala Crnogorski Telekom da pruža pristup pod razumnim komercijalnim uslovima usluzi širokopojasnog pristupa na veleprodajnom nivou, pa čak i da uopšte pruža ovu uslugu. Time je uslovljena nemogućnost efikasne konkurencije s maloprodajnim dijelom Crnogorskog Telekoma, to jest dolazi do prenošenja značajne tržišne snage Crnogorskog Telekoma na maloprodajno tržište. Ovo ima za posledicu nemogućnost izbora krajnjeg korisnika u pogledu cijene, kvaliteta i asortimana usluga koje mu se nude.

4.3.2 Prenošnje značajne tržišne snage na osnovama nevezanim sa cijenama

Prenošenje značajne tržišne snage na osnovama koje nisu u vezi sa cijenama obuhvataju:

- Diskriminatorno korišćenje informacija ili uskraćivanje informacija,
- Taktike odgađanja,
- Neopravdani zahtjevi,
- Neopravdano korišćenje informacija o konkurentima,
- Diskriminacija kvalitetom usluge usluge,

U pogledu **diskriminatorno korišćenja informacija ili uskraćivanja informacija**, Agencija smatra da bi Crnogorski Telekom, kao operator sa značajnom tržišnom snagom na tržištu širokopojasnog pristupa na nivou veleprodaje, i kao vertikalno integrisani operator, u odsustvu regulacije, operatorima koji imaju namjeru da koriste uslugu širokopojasnog pristupa na nivou veleprodaje, mogao uskraćivati važne informacije, koje bi istovremeno pružali svom maloprodajnom dijelu. Time bi efikasna tržišna konkurencija bila ugrožena jer bi na startu potencijalno zainteresovani operator i maloprodajni dio Crnogorskog Telekoma bili u neravnopravnom položaju. Takođe, ulaganjima u mreže nove generacije, Crnogorski Telekom bi u odsustvu regulacije, svojim potencijalnim

konkurentima mogao uskratiti potrebne informacije, i time prenijeti svoju značajnu tržišnu snagu na povezanom maloprodajnom tržištu. To bi uticalo na jačanje tržišnog položaja Crnogorskog Telekomu i neefikasnu tržišnu konkurenciju, odnosno narušavanje iste.

U pogledu primjene **taktika odgađanja**, Agencija smatra da bi Crnogorski Telekom, kao operator sa značajnom tržišnom snagom i vertikalno integrisani operator na tržištu širokopojasnog pristupa na nivou veleprodaje, mogao imati interes od prolongiranja procedura za pružanje usluga prema drugim operatorima. Isto se može desiti i u slučaju mreža nove generacije, čime bi se drugi operatori stavili u neravnotežan položaj sa maloprodajnim dijelom Crnogorskog Telekomu. Ovo bi imalo za posledicu jačanje tržišne snage Crnogorskog Telekomu i podsticanje neefikasne konkurencije, odnosno jačanja monopola.

U pogledu **neopravdanih zahtjeva**, Agencija smatra da bi Crnogorski Telekom, kao operator sa značajnom tržišnom snagom na tržištu širokopojasnog pristupa na nivou veleprodaje i vertikalno integrirani operator, u odsustvu regulacije, operatorima koji koriste ili namjeravaju koristiti relevantnu veleprodajnu širokopojasnu uslugu Crnogorskog Telekomu za pružanje usluga na maloprodajnom nivou, gdje predstavlja konkurenciju maloprodajnom dijelu Crnogorskog Telekomu, mogao nametnuti razne oblike neopravdanih instrumenata osiguranja plaćanja, s obzirom na uslove i iznos, te bi mogao neopravdano forsirati korišćenje skupljih tehnologija za pružanje veleprodajne usluge, a sve u svrhu povećanja troškova postojećih i potencijalnih konkurenata.

Isto tako, Crnogorski Telekom bi mogao tražiti informacije potrebne za pružanje veleprodajne usluge, kao što su npr. informacije o ciljanim krajnjim korisnicima, iznad nivoa koja je potreban, odnosno ekonomski i tehnički opravdan pri pružanju veleprodajne usluge. Takve informacije o krajnjim korisnicima, Crnogorski Telekom bi mogao iskoristiti kako bi za tog istog krajnjeg korisnika mogao kreirati uslugu koja bi odgovarala tom krajnjem korisniku s ciljem da pridobije istog.

Oboje navedeno imalo bi za posledicu prenošenje značajne tržišne snage Crnogorskog Telekomu na povezano maloprodajno tržište i podsticanje neefikasne konkurencije, odnosno jačanja monopola.

U pogledu **neopravdanog korišćenja informacija o konkurentima**, Agencija smatra da bi Crnogorski Telekom mogao zloupotrijebiti informacije od potencijalnih konkurenata na način što bi ih plasirao u cilju motivisanja krajnjih korisnika da odustanu da koriste usluge drugog operatora. Time bi Crnogorski Telekom imao mogućnost da ostvari tržišnu prednost korišćenjem svoje tržišne snage na veleprodajnom tržištu, koju bi prenio na vezano maloprodajno tržište i uzrokovao povećanje troškova ostalih operatora, probleme u njihovom poslovanju, i u krajnjem, povlačenje sa tržišta.

U pogledu **diskriminacije kvalitetom usluga**, Agencija smatra da bi Crnogorski Telekom, u odsustvu regulacije, kao operator sa značajnom tržišnom snagom i vertikalno integrisani operator mogao da nudi drugim potencijalnim operatorima veleprodajnu uslugu nižeg kvaliteta od nivoa koji bi nudio svom maloprodajnom dijelu. Time bi se vršio direktan uticaj na percepciju i povjerenje krajnjih korisnika, što bi uzrokovalo prestanak korišćenja usluge od strane krajnjih korisnika. Time bi se značajna tržišna snaga Crnogorskog Telekomu prenijela sa veleprodajnog na maloprodajni nivo i dodatno ojačala tržišna snaga Crnogorskog Telekomu. Ovo bi rezultiralo neefikasnom konkurencijom i nemogućnošću izbora krajnjih korisnika.

4.3.3 Prenošnje značajne tržišne snage na osnovama vezanim za cijene

Prenošenje značajne tržišne snage na osnovama koje su vezane sa cijenama obuhvataju:

- Diskriminacija na cjenovnoj osnovi,
- Unakrsno subvencioniranje.

Diskriminacija na cjenovnoj osnovi odnosi se na slučaj u kome operator sa značajnom tržišnom snagom nudi veleprodajnu uslugu, koja je neophodna za pružanje određene maloprodajne usluge, po različitim cijenama drugim operatorima i svom maloprodajnom dijelu.

Agencija smatra, u pogledu diskriminacije na cjenovnoj osnovi, da bi Crnogorski Telekom kao operator sa značajnom tržišnom snagom na tržištu širokopojasnog pristupa na veleprodajnom nivou i vertikalno integrisani operator, u odsustvu regulacije, mogao nuditi veleprodajnu uslugu svom maloprodajnom dijelu po nižim cijenama u odnosu na druge operatore, čime bi direktno uticao na maloprodajne cijene, prenoseći svoju značajnu tržišnu snagu na vezano maloprodajno tržište. To bi vodilo ka nekonkurentnom položaju drugih operatora, čime bi efikasna tržišna konkurencija bila ugrožena a samim tim i interesi krajnjih korisnika.

Unakrsno subvencioniranje se odnosi na operatore sa značajnom tržišnom snagom koji, u odsustvu regulacije, na veleprodajnom nivou naplaćuje uslugu po cijeni iznad troška, kako bi uslugu na maloprodajnom vezanom tržištu ponudio po cijeni ispod troška. To bi dovelo do tzv. cjenovnog stezanja profitne marže (**eng. price squeeze**) drugih operatora i prenošenja značajne tržišne snage sa veleprodajnog na maloprodajno vezano tržište.

Agencija smatra, u pogledu unakrsnog subvencioniranja, da bi Crnogorski Telekom, kao operator sa značajnom tržišnom snagom i vertikalno integrisani operator, u odsustvu regulacije, mogao nuditi veleprodajnu uslugu širokopojasnog pristupa iznad troškova, kako bi direktno uvećao troškove potencijalnih operatora i time njihove maloprodajne cijene učinio manje konkurentnim, u odnosu na maloprodajne cijene sopstvenih usluga. To bi dovelo do istiskivanja cijena, i prenošenje značajne tržišne snage Crnogorskog Telekoma sa veleprodajnog na maloprodajno vezano tržište, čime bi efikasna konkurencija bila narušena i ojačan tržišni položaj Crnogorskog Telekoma.

5 Regulatorne obaveze propisane operatoru sa značajnom tržišnom snagom

Agencija je, nakon izvršene procjene tržišne snage operatora na relevantnom tržištu širokopojasnog pristupa na veleprodajnom nivou, saglasno odredbama člana 43. Zakona o elektronskim komunikacijama, stvorila preduslove za određivanje onih regulatornih obaveza koje će najefikasnije ukloniti uočene prepreke i zaštititi interese krajnjih korisnika.

Agencija smatra da regulatorne obaveze treba da imaju preventivno dejstvo i da bi trebalo da budu u skladu sa evropskom praksom i nacionalnim specifičnostima.

Agencija smatra da će nametanje regulatornih obaveza spriječiti prenošenje značajne tržišne snage na susjedna tržišta, kao i povećanje prepreka ulasku na relevantno tržište širokopojasnog pristupa na veleprodajnom nivou. Tako će se stimulisati ulazak na tržište i razvoj konkurencije radi zaštite interesa krajnjih korisnika usluga širokopojasnog pristupa, ali i podstaći veća efikasnost operatora sa značajnom tržišnom snagom.

Smjernice Evropske komisije definišu da prilikom određivanja regulatornih obaveza za operatore sa značajnom tržišnom snagom regulatori imaju u vidu sljedeće ciljeve:

- Promovisanje konkurentnosti,
- Doprinos razvoju evropskog internog tržišta,
- Promovisanje interesa krajnjih korisnika.

Identifikacija operatora sa značajnom tržišnom pozicijom podrazumijeva propisivanje i nametanje ex-ante obaveza, koje treba da budu proporcionalne i adekvatne utvrđenom problemu, odnosno odstupanju od efikasne konkurencije.

Agencija usvaja smatra da se princip proporcionalnosti može zadovoljiti ako se svakom operatoru sa značajnom tržišnom snagom odrede one regulatorne obaveze koje će najbolje riješiti postojeće i potencijalne prepreke razvoju konkurencije.

Saglasno Zakonu o elektronskim komunikacijama, Agencija donosi Rješenje kojim će se određenom operatoru sa značajnom tržišnom snagom narediti preduzimanje bar jedne od mjera navedenih u članovima 44-50 Zakona, a koje su date kako slijedi:

- Obaveza obezbjeđivanja preglednosti,
- Obaveza obezbjeđivanja jednakog tretmana - nediskriminatornost,
- Obaveza odvajanja računovodstvenih evidencija,
- Obaveza omogućivanja pristupa elementima mreže i njihovog korišćenja,
- Obaveza nadzora cijena i troškovnog računovodstva,
- Obaveza mogućnosti izbora/predizbora operatora,
- Obaveza regulisanja cijena maloprodajnih usluga.

5.1 Regulatorne obaveze operatora sa značajnom tržišnom snagom na tržištu širokopojasnog pristupa na nivou veleprodaje

Nakon što je odredila Crnogorski Telekom kao operatora sa značajnom tržišnom snagom, na osnovu prethodno sprovedene analize relevantnog tržišta, Agencija predlaže da mu se kao operatoru sa značajnom tržišnom snagom odrede sljedeće regulatorne obaveze:

- obaveza omogućavanja pristupa elementima mreže, odnosno njihovog korišćenja,
- obaveza obezbjeđivanja jednakog tretmana, odnosno nediskriminatornosti,
- obaveza obezbjeđivanja preglednosti, odnosno referentne interkonekcione ponude,
- obaveza nadzora cijena i uvođenja troškovnog računovodstva,
- obaveza odvajanja računovodstvenih evidencija.

5.1.1 Obaveza omogućavanja pristupa elementima mreže, odnosno njihovog korišćenja

Agencija može, u skladu sa odredbama člana 47. Zakona o elektronskim komunikacijama, narediti preduzimanje mjera u cilju ispunjavanja svih razumnih zahtjeva za pristup i korišćenje mogućnosti određenih elemenata elektronskih komunikacionih mreža i pripadajuće infrastrukture, uključujući i pristupnu mrežu. Takođe, saglasno stavu članu 47. stav 4. Zakona o elektronskim komunikacijama, Agencija može i detaljnije urediti pojedina pitanja iz tog člana.

Agencija smatra, a kao što je opisano u poglavlju 4.3.1. ovog dokumenta, da bi uskraćivanje pristupa ili koje drugo neprihvatljivo uslovljavanje ili ograničenje sličnog učinka spriječilo održivu tržišnu utakmicu na maloprodajnom nivou, što bi bilo u suprotnosti sa interesima krajnjih korisnika usluga. Stoga je Agencija ocijenila za potrebno da utvrdi regulatornu obavezu pristupa i korišćenja posebnih djelova mreže, kako bi se spriječilo narušavanje ili ograničavanje tržišne utakmice, odnosno onemogućilo potencijalno uslovljavanje ili uskraćivanje pristupa mreži kroz postavljanje neopravdanih zahtjeva.

Određivanjem navedene obaveze želi se spriječiti prenošenje značajne tržišne snage na maloprodajno tržište (tržište usluga širokopojasnog pristupa internetu te konvergentnih usluga kao npr. IP televizija i IP telefonija) i na taj način omogućiti još kvalitetniju ponudu usluga krajnjim korisnicima. Time će se steći preduslov da i drugi operatori steknu dovoljan broj korisnika i razvojem vlastitih mreža pružaju krajnjim korisnicima usluge na jednak način kao što to pruža Crnogorski Telekom. Na taj način će se dugoročno zaštititi tržišna konkurencija.

Stoga, Agencija smatra da je u cilju eliminisanja prepreka razvoju definisanih u poglavljima 4.3.1. i 4.3.2. ovog dokumenta, odnosno sve slične prepreke koje nisu direktno definisane, kako je Crnogorskom Telekomu potrebno odrediti obavezu udovoljavanja razumnim zahtjevima za pristup i korišćenje posebnih dijelova mreže i pripadajuće infrastrukture. U okviru navedene obaveze, saglasno članu 47. stav 2. Zakona o elektronskim komunikacijama, Agencija predlaže da se Crnogorskom Telekomu odredi sljedeće:

- da trećoj strani pruži uslugu **bitstream** pristupa obuhvaćenu definicijom tržišta iz poglavlja 2.4. ovog dokumenta;
- da pregovara u dobroj namjeri s drugim operatorima koji traže pristup i, u okviru ove obaveze, obavezu odgovora na svaki razuman zahtjev;
- da ne ukida već odobreni pristup mreži;

- da odobri otvoreni pristup tehničkim interfejsima, protokolima ili drugim ključnim tehnologijama koje su nezamjenljivo potrebne za međusobno djelovanje usluga,³⁰ pri čemu troškovi realizacije interoperabilnosti opreme padaju na teret one strane koja traži takav pristup;
- da osigura zajedničko korišćenje mogućnosti infrastrukture i povezane opreme;
- da omogući pristup sistemima za podršku ili sličnim sistemima koji su potrebni za obezbjeđivanje pravične konkurencije u pružanju usluga;
- da omogući unutar usluge bitstream pristupa (putem zakupljivanja logičkih kanala) tehničke uslove za pružanje usluga IP telefonije (**VoIP**) i IP televizije (**IPTV**), uključujući i uslugu videa na zahtjev (**Video on demand**) na maloprodajnom tržištu.

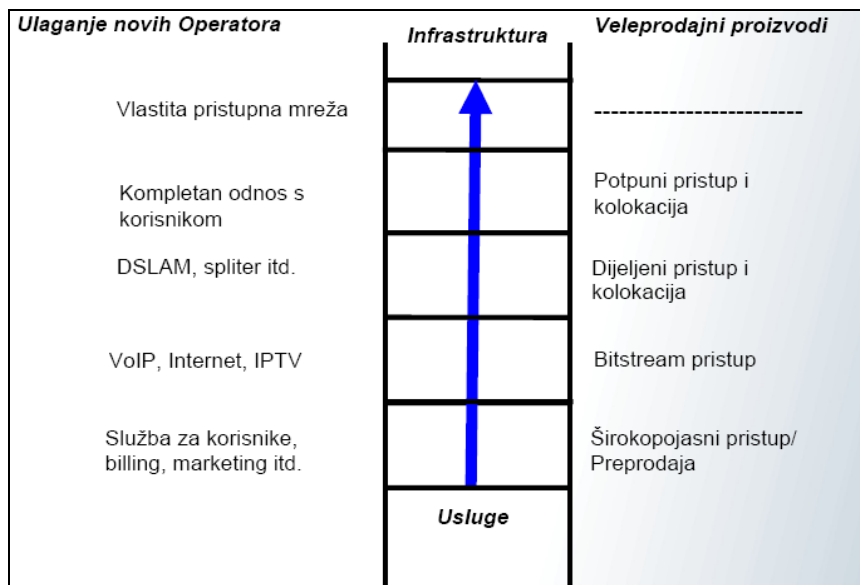
U cilju rješavanja problema opisanih u poglavlju 4.3.1. ovog dokumenta, a u skladu s članom 47. stavom 2. tačkom 5. Zakona o elektronskim komunikacijama, Agencija smatra potrebnim da Crnogorskom Telekomu nametne obavezu pružanja drugim operatorima usluge **bitstream** pristupa, koja je obuhvaćena definicijom tržišta iz poglavlja 2.4. ovog dokumenta. S obzirom da Crnogorski Telekom posjeduje elektronsku komunikacionu mrežu, koju nije lako, u vremenskom periodu na koje se odnosi analiza, replicirati, navedena obaveza je potrebna kako bi se onemogućio Crnogorskom Telekomu prenošenje svoje značajne tržišne moći na povezano maloprodajno tržište.

Crnogorski Telekom trenutno ne pruža uslugu bitstream pristupa na bazi bakarne parice ni na jednoj tački preuzimanja saobraćaja. Međutim, Agencija smatra da se drugim operatorima, u slučaju razumnog zahtjeva, mora omogućiti usluga bitstream pristupa na svim pristupnim tačkama u mreži Crnogorskog Telekoma, te da Crnogorski Telekom treba da specificira tehničke parametre za svaku tačku preuzimanja saobraćaja usluge bitstream pristupa. Drugim riječima, Agencija smatra kako Crnogorskom Telekomu treba odrediti obavezu da, **na razuman zahtjev operatora**, mora pružiti i usluge bitstream pristupa na bazi bakarne parice, s tačkom preuzimanja saobraćaja na IP nivou, Ethernet nivou i DSLAM nivou.

Crnogorski Telekom će postupak ocjenjivanja razumnosti zahtjeva sprovoditi u skladu s predloženom obavezom nediskriminacije i tehničkim mogućnostima sopstvene mreže.

Otvaranjem različitih tačaka za preuzimanje saobraćaja drugim operatorima omogućava postupno penjanje po skali ulaganja (**ladder of investments**), odnosno migracija sa jedne tačke preuzimanja saobraćaja na drugu. Ovim je operatoru omogućeno da postupno, ali konstantno ulaže u sopstvenu infrastrukturu, te se na taj način podstiče razvoj tržišne konkurencije. Kao što je već navedeno u tački 2.2.3.1. različite tačke pristupa određuju različite mogućnosti kontrole tehničkih parametara, koji utiču na samu širokopoljnu uslugu pruženu krajnjem korisniku, odnosno na mogućnost korišćenja sopstvene mreže umjesto mreže bivšeg monopoliste. Što je tačka pristupa bliže krajnjem korisniku, operator ima veću kontrolu pri pružanju usluge, tj. veće mogućnosti za diferencijaciju sopstvene usluge i usluge koju nudi bivši monopolista.

³⁰ Prilikom nametanja ove obaveze Agencija je vodila računa da Crnogorskom Telekomu ne nametne neopravdane troškove, stoga je propisala kao uslov pružanja ove obaveze obaveznu interoperabilnost opreme onog operatora koji zahtjeva pristup tehničkim interfejsima, protokolima ili drugim ključnim tehnologijama sa opremom Crnogorskog Telekoma, pri čemu troškovi obezbjeđenja takve interoperabilnosti ne mogu biti na teret Crnogorskog Telekoma.

Slika 7. Skala ulaganja (eng. Ladder of investments)

Takođe, omogućavanje pristupa na DSLAM-u ili drugoj odgovarajućoj tački omogućava napredovanje na skali ulaganja operatorima koji imaju izgrađen veći dio svoje mreže, međutim nisu još spremni (radi nedovoljne izgrađenosti mreže ili visokih početnih ulaganja u prostore za kolokaciju, odnosno u samu uslugu pristupa izdvojenoj lokalnoj petlji) da krenu u smještanje opreme u prostorije za kolokaciju i započinjanje samog postupka izdvajanja lokalne petlje. Iz navedenog je vidljiva opravdanost omogućavanja takvog oblika pristupa mreži, budući da navedena tačka pristupa predstavlja logičan i ekonomski opravdan međukorak za operatora koji penjanjem na skali ulaganja ulaže u vlastitu mrežu i teži izdvajanju lokalne petlje, bez obzira što je u tom slučaju operator dovoljno blizu da bi mogao izdvojiti lokalnu petlju.

U skladu sa članom 47. stav 2. tačka 1. Zakona o elektronskim komunikacijama, Agencija smatra potrebnim da Crnogorskom Telekomu odredi obavezu da pregovara u dobroj namjeri sa drugim operatorima koji traže usluge bitstream pristupa. Agencija je mišljenja da je navedena obaveza neophodna za postizanje budućih sporazuma vezano za uslugu bitstream pristupa, s obzirom da bi, u odsustvu ex-ante regulacije, Crnogorski Telekom bio u mogućnosti da na tržištu veleprodajnog širokopojasnog pristupa narušava tržišnu konkurenciju onemogućavanjem pregovora, odnosno postizanja dogovora s operatorima po pitanju pružanja uslugu bitstream pristupa.

Isto tako, Agencija smatra potrebnim da, u skladu sa članom 47. stavom 2. tačkom 4. Zakona o elektronskim komunikacijama, Crnogorskom Telekomu odredi obavezu zabrane ukidanja prethodno odobrenog bitstream pristupa. Agencija je mišljenja da je navedena obaveza neophodna, s obzirom da bi, u odsustvu regulacije, Crnogorski Telekom bio u mogućnosti da prestane sa pružanjem usluge operatorima koji već djeluju na tržištu, što bi dovelo do gubitka tržišnog učešća operatora, pa čak i izlaska s tržišta. Ovakav scenario je protiv interesa krajnjih korisnika, s obzirom da bi izgubili mogućnost korišćenja i izbora usluga koje su već postojale na tržištu.

Nadalje, Agencija smatra potrebnim da, saglasno članu 47. stav 2. tačka 6. Zakona o elektronskim komunikacijama, Crnogorskom Telekomu odredi obavezu da operatorima odobri otvoreni pristup tehničkim interfejsima, protokolima ili drugim tehnologijama koje su nezamjenljive za osiguranje pružanje širokopojasnih usluga na maloprodajnom tržištu. U suprotnom, postojala bi opasnost od onemogućavanja ulaska novih operatora na

relevantno tržište, iz razloga što je neophodno povezati tehnologiju Crnogorskog Telekom sa tehnologijama novog operatora. Agencija ocjenjuje da je predložena obaveza neophodna za uspostavljanje i očuvanje konkurencije na tržištu.

Agencija smatra potrebnim da, saglasno članu 47. stav 2. tačka 7. Zakona o elektronskim komunikacijama, Crnogorskom Telekomu bude određena obaveza osiguranja zajedničkog korišćenja elektronske komunikacione infrastrukture i povezane opreme. Agencija takođe smatra da Crnogorski Telekom treba da osigura pristupne vodove koji omogućavaju pristup svakoj tački pristupa koja je Crnogorskom Telekomu određena i prenos podataka od određene priključne tačke na lokaciji operatora prema tačkama na širokopojasnom pristupnom čvoru.

Agencija smatra da je, u skladu s članom 47. stavkom 2. tačkom 9. Zakona o elektronskim komunikacijama, potrebno da se Crnogorskom Telekomu odredi obavezu da omogući pristup sistemima podrške saglasno međunarodnim standardima, preko web-interfejsa sa odgovarajućom sigurnosnom zaštitom putem kojeg je operatorima korisnicima bitstream usluge omogućen, uz najviše 2-satni period ažuriranja trenutnog statusa, pristup sljedećim informacijama:

- informacionom sistemu praćenja zahtjeva operatora za uslugu bitstream pristupa;
- zahtjevima operatora za popravku kvara, statusu i dinamici popravke kvara;
- informacijama o fakturisanju usluga operatoru korisniku.

Takođe, Agencija smatra da je Crnogorskom Telekomu potrebno nametnuti obavezu omogućavanja pristupa informacijama (npr. otklon kvara, baza dostupnosti, podnošenje zahtjeva za uslugu u elektronskom obliku i praćenja istog, podnošenje zahtjeva za promjenu brzine, preseljenja, isključenja, ...) putem informacionog sistema, te obavezu implementacije takvog sistema. Agencija smatra da je predložena obaveza Crnogorskom Telekomu razumna i ne predstavlja veliko i nepravedno opterećenje za njega, s obzirom da isti već daje mogućnost provjere dostupnosti ADSL usluge pristupa putem elektronske aplikacije kao i prijavu smetnji, a i zato što je u skladu s praksom informatizovanog načina poslovanja i komunikacije u efikasnom poslovnom svijetu. Agencija podvlači da način komunikacije pisanim putem (telefaks uređajima) predstavlja prepreku efikasnom načinu rada operatora koji nudi svoje usluge na maloprodajnom tržištu (npr. pravovremena informacija krajnjem korisniku o vremenu otklanjanja kvara) i kao takva nije prihvatljiva, iz razloga potencijalnog odugovlačenja samih procesa od strane Crnogorskog Telekom.

Agencija smatra potrebnim da, saglasno članu 47. stavu 2. tačka 5. Zakona o elektronskim komunikacijama, odredi Crnogorskom Telekomu obavezu da mora omogućiti takav oblik usluge bitstream pristupa (putem zakupljivanja logičkih kanala) koji bi operatorima omogućio tehničke uslove za pružanje usluge prenosa govora putem internet protokola (VoIP), IP televizije (IPTV) i videa na zahtjev (VoD) na maloprodajnom tržištu, uz jednake uslove i nivo kvaliteta usluge koju osigurava svom maloprodajnom dijelu ili povezanim društvima. Naime, obzirom na rast tražnje za uslugama prenosa govora putem internet protokola (VoIP), IP televizije (IPTV) i videa na zahtjev na maloprodajnom tržištu, u slučaju kada operatori koji koriste uslugu bitstream pristupa ne bi bili u mogućnosti da ponude navedene usluge krajnjim korisnicima, ne bi mogli konkurisati maloprodajnom dijelu ili povezanim društvima Crnogorskog Telekom, a što bi dovelo do neefikasne tržišne konkurencije, nasuprot interesa krajnjih korisnika. Stoga, Agencija smatra da je predložena obaveza izuzetno važna s ciljem podsticanja konkurencije na maloprodajnom tržištu, dok s druge strane ista ne predstavlja Crnogorskom Telekomu značajan teret, s obzirom da sam kapacitet glavnog dijela mreže (agregacija i transport) omogućava pružanje takvih usluga.

Dodatno, saglasno Direktivi Evropske komisije o pristupu i interkonekciji, Agencija smatra da bi Crnogorski Telekom trebao da omogući migraciju između sljedećih usluga:

- između tačaka/nivoa pristupa usluge bitstream pristupa;
- između usluge bitstream pristupa i usluge izdvojenog pristupa lokalnoj petlji i potpetlji.

Procedure i pripadajući troškovi procesa migracije trebaju da budu uključene u pomenutu referentnu ponudu, kao njen sastavni dio.

Dalje, Agencija smatra da je potrebno obavezati Crnogorski Telekom da osigura određeni nivo usluge - **SLA (Service Level Agreements)** za sve oblike usluge bitstream pristupa, kao što su npr. rokovi uspostavljanja usluge i vrijeme otklanjanja kvarova. Takođe, sastavni dio svakog SLA su i odgovarajuće naknade (penali) u slučaju neispunjavanja određenih rokova u SLA. Saglasno navedenom, Agencija smatra da Crnogorskom Telekomu treba odrediti pružanje osnovnog nivoa usluge (**Basic SLA**), koje će činiti sastavni dio predmetne referentne ponude. Kako bi se osigurala primjena nametnutog osnovnog nivoa SLA, Agencija predlaže određivanje obaveze Crnogorskom Telekom-u da objavljuje indikatore efikasnosti (**Key Performance Indicators**) na kvartalnoj osnovi ili na zahtjev Agencije, što je detaljno navedeno u dijelu obaveze transparentnosti. Dodatno, Agencija predlaže određivanje obaveze Crnogorskom Telekom-u da pregovara u dobroj namjeri i ispunjava razumne zahtjeve operatora za višim nivoom SLA. Nadalje, Agencija smatra opravdanim da Crnogorski Telekom obavijesti Agenciju u slučaju postojanja bilo kakvog nivoa usluge (SLA) koju pruža nekom drugom pravnom licu na bazi komercijalnih ugovora, a koji se razlikuje od osnovnog nivoa usluge koji se nudi uz referentnu širokopojasnu ponudu, kao i da bez odlaganja takav dokument učini javnim.

Na osnovu do sada navedenog, Agencija smatra da je predložena obaveza opravdana s obzirom na doprinos uspostavljanju efikasne konkurencije na tržištu elektronskih komunikacija. Usluga bitstream pristupa omogućava ostalim operatorima da na širem području Crne Gore nude usluge krajnjim korisnicima te ravnopravno konkurišu maloprodajnom dijelu Crnogorskog Telekoma i njegovim povezanim društvima. Agencija smatra veleprodajnu uslugu bitstream pristupa važnom uslugom u procesu liberalizacije tržišta elektronskih komunikacija, tj. u procesu povećanja penetracije širokopojasnih priključaka u Crnoj Gori, a isto tako i uslugom od velikog značaja za podsticanje ravnopravne tržišne utakmice na povezanom maloprodajnom tržištu. Stoga je, gledano iz ugla Agencije, važnost usluge bitstream pristupa izuzetno velika i to iz razloga što se konkurentnom veleprodajnom ponudom drugim operatorima omogućavaju ravnopravni uslovi za tržišnu konkurenciju na čitavoj teritoriji Crne Gore.

Nadalje, uzimajući u obzir brzinu razvoja tržišta i veliki značaj širokopojasnog pristupa, Agencija ocjenjuje da je izuzetno važno da operator ima mogućnost pristupa na različitim nivoima mreže Crnogorskog Telekoma putem usluge bitstream pristupa, nezavisno od tehnologije u pristupnoj mreži, imajući u vidu izvodljivost pružanja predloženog pristupa s obzirom na raspoloživi kapacitet Crnogorskog Telekoma, s obzirom da se na taj način podstiče konkurencija i razvoj elektronskih komunikacionih usluga, sve u interesu krajnjih korisnika.

Agencija je stoga zaključila da bez određivanja obaveze pristupa i korišćenja posebnih djelova mreže postoji mogućnost da Crnogorski Telekom odbije pregovore u dobroj mjeri sa drugim operatorima koji traže pristup, odnosno da uskrati pristup bitstream usluzi. S

obzirom da usluga bitstream pristupa omogućava novim operatorima da konkurišu maloprodajnom dijelu Crnogorskog Telekomu i njegovim povezanim društvima na širem području Crne Gore u pružanju širokopojasnih usluga, Agencija smatra da se obavezom veleprodajne usluge širokopojasnog pristupa, odnosno usluge bitstream pristupa putem različitih tačaka pristupa, dugoročno štiti tržišna konkurencija, obzirom da je operatorima omogućeno da napredovanje na skali ulaganja prema tehničkim inovacijama i razvoju infrastrukturne konkurencije.

Međutim, Agencija smatra da regulatorna obaveza pristupa i korišćenja posebnih dijelova mreže, bez određivanja drugih regulatornih obaveza, ne može riješiti prepreke razvoju tržišne konkurencije prepoznate u poglavljima 4.3.2. i 4.3.3. ovog dokumenta, te stoga Agencija smatra da je potrebno dopuniti navedenu obavezu drugim obavezama sa ciljem djelovanja na sve potencijalne probleme.

5.1.2 Obaveza obezbjeđivanja jednakog tretmana, odnosno nediskriminatornosti

Agencija može, u skladu s odredbama članka 45. Zakona o elektronskim komunikacijama, odrediti operatorima obavezu nediskriminacije u vezi sa interkonekcijom i operatorskim pristupom. Pošto je predmet ovog dokumenta tržište širokopojasnog pristupa na nivou veleprodaje, Agencija predlaže određivanje navedene obaveze Crnogorskom Telekomu u vezi sa operatorskim pristupom.

Operator, kojem je određena obaveza nediskriminacije, prema članu 42. stav 2. Zakona o elektronskim komunikacijama, mora osigurati suštinski jednake uslove i jednaki kvalitet pri pružanju usluge interkonekcije ili operatorskog pristupa, svim operatorima koji pružaju suštinski jednake usluge, uključujući i one operatore koji su djelovi njegovog privrednog društva ili sa njime povezanog društva.

Prema navedenom, Agencija predlaže određivanje regulatorne obaveze nediskriminacije Crnogorskom Telekomu. U skladu sa navedenom regulatornom obavezom Crnogorski Telekom, kao operator sa značajnom tržišnom snagom na relevantnom tržištu koje je predmet ovog dokumenta, mora:

- osigurati suštinski jednake uslove za druge operatore koji pružaju suštinski jednake usluge,
- pružati usluge i podatke drugim operatorima uz jednake uslove i jednaki kvalitet usluge koju osigurava za svoje sopstvene potrebe ili za potrebe svojih povezanih društava, i
- dostaviti Agenciji ugovore sklopljene na osnovu referentne ponude širokopojasnog pristupa na nivou veleprodaje u roku od 15 (petnaest) dana od dana sklapanja istih.

Agencija smatra da određivanje obaveze pristupa i korišćenje posebnih dijelova mreže i pripadajuće infrastrukture i opreme samo po sebi nije dovoljna mjera, s obzirom da Crnogorski Telekom može, uprkos takvoj obavezi, određenim ponašanjem opisanim u poglavljima 4.3.2. i 4.3.3. ovog dokumenta, sebi i svojim povezanim društvima omogućiti bolje uslove poslovanja, čime ugrožava tržišnu konkurenciju na maloprodajnom nivou. Shodno navedenom, regulatorna obaveza nediskriminacije je prateća obaveza obavezi pristupa kako bi se onemogućilo Crnogorskom Telekomu da pruža pristup pod diskriminirajućim uslovima, a s ciljem onemogućavanja efikasne tržišne konkurencije.

Određivanjem regulatorne obaveze nediskriminacije Crnogorskom Telekomu - operatoru sa značajnom tržišnom snagom na tržištu veleprodajnog širokopojasnog pristupa, Agencija smatra da će se riješiti sve prepreke razvoju tržišne konkurencije definisane u

poglavljima 4.3.2. i 4.3.3. ovog dokumenta, i sve prepreke koje nisu direktno definisane, a mogle bi na isti način dovesti do istih posljedica na tržištu. Navedenom regulatornom obavezom rješavaju se prepreke razvoju tržišne konkurencije koje se tiču diskriminacije na cjenovnoj osnovi i diskriminacije koja nije na cjenovnoj osnovi, a koje će dodatno biti riješena i određivanjem regulatorne obaveze transparentnosti.

Saglasno članu 44. stav 2. Zakona o elektronskim komunikacijama, Agencija ne može operatorima sa značajnom tržišnom snagom nametnuti regulatornu obavezu da objave referentne ponude ako tim operatorima uz obavezu transparentnosti nije ujedno odredila i obavezu nediskriminacije. Na bazi odredbi ovog člana, a imajući u vidu neophodnost objave Referentne ponude veleprodajnog širokopojasnog pristupa, Agencija predlaže da se Crnogorskom Telekomu odrediti i obavezu nediskriminacije.

Obavezom nediskriminacije će se osigurati da operatori imaju pravo na jednake uslove u pogledu usluge bitstream pristupa, jednake cijene i informacije istog kvaliteta kao što ih Crnogorski Telekom omogućava svom maloprodajnom dijelu i povezanim društvima.

Na taj način moguće je osigurati da usluge i informacije moraju biti pružene drugim operatorima unutar definisanih rokova i u skladu sa standardima kvaliteta, koji su jednaki onim uslovima koje Crnogorski Telekom pruža svom maloprodajnom dijelu i povezanim društvima. Stoga prilikom pružanja veleprodajne usluge bitstream pristupa, ne bi smjelo doći do nerazumnih kašnjenja, neopravdanog vezivanja usluga ili sadržaja (osim ako postoje opravdani tehnički razlozi) te neopravdanih ugovornih uslova i rokova.

Isto tako, Agencija smatra potrebnim obavezati Crnogorski Telekom da pruža informacije o planiranim promjenama u mreži, kako bi operatori korisnici usluge bitstream pristupa bili u mogućnosti da pravovremeno reaguju i prilagode se nastalim promjenama, a time i pravovremeno reaguju na maloprodajnom nivou. Stoga, Agencija smatra da je potrebno obavezati Crnogorski Telekom da obavještava operatore o planiranim promjenama u mreži najmanje godinu dana unaprijed od početka sprovođenja navedenih promjena.

Agencija smatra da je regulatorna obaveza nediskriminacije neophodna kako bi se na tržištu spriječila moguća diskriminatorna ponašanja operatora sa značajnom tržišnom snagom koja su opisana u poglavljima 4.3.2. i 4.3.3. ovog dokumenta, a koja bi, u slučaju da se dogode, najviše štete nanijela krajnjim korisnicima. Sprečavanjem svih mogućih diskriminatornih ponašanja stvaraju se uslovi u kojima je olakšan ulazak na tržište svim novim operatorima, a što je u cilju povećanja konkurencije na maloprodajnom tržištu. Ova regulatorna obaveza omogućuje svakom operatoru na tržištu jednake informacije, rokove, uslove, informacije, kvalitet i cijenu usluge kao što ih imaju i povezana društva i maloprodajni dio operatora sa značajnom tržišnom snagom koji nudi predmetnu uslugu.

U cilju ispunjenja obaveze nediskriminacije, Agencija smatra da je s njom potrebno odrediti i primjenu obaveze transparentnosti, a takođe i ukazuje na neophodnost donošenja obaveza vođenja računovodstvenih evidencija čime se može pratiti implementacija i efikasnost same obaveze nediskriminacije.

5.1.3 Obaveza obezbjeđivanja preglednosti

Agencija može, u skladu s odredbama člana 44. Zakona o elektronskim komunikacijama, odrediti operatorima obavezu transparentnosti u vezi s interkonekcijom i/ili pristupom, na način da učine javno dostupnima određene podatke, kao što su:

- računovodstvene informacije,
- tehničke specifikacije,
- karakteristike mreže,
- uslovi korišćenja, i
- cijene usluga.

Isto tako, saglasno odredbama člana 44. stav 2. Zakona o elektronskim komunikacijama, Agencija može zatražiti od operatora sa značajnom tržišnom snagom objavljivanje Referentne ponude na bazi koje drugi operatori neće biti obavezni plaćati dodatne troškove, koji nisu nužni za pružanje relevantne usluge. Referentna ponuda mora biti dovoljno raščlanjena u skladu s potrebama tržišta i uz spisak raščlanjenih usluga mora sadržati i pripadajuće uslove, uključujući i cijene i popuste ili principe njihovog određivanja.

Uzevši u obzir prepreke razvoju tržišne konkurencije koje su detaljno objašnjene u poglavljima 4.3.2. i 4.3.3. ovog dokumenta, Agencija predlaže da se Crnogorskom Telekomu, kao operatoru sa značajnom tržišnom snagom na tržištu veleprodajnog širokopojasnog pristupa, uvede obaveza transparentnosti u vezi sa pristupom.

Shodno navedenom, Agencija predlaže da se Crnogorskom Telekomu, kao operatoru sa značajnom tržišnom snagom na relevantnom tržištu koje je predmet ovog dokumenta, odredi regulatorna obaveza transparentnosti, i to kako slijedi:

- Crnogorski Telekom mora objaviti Referentnu ponudu veleprodajnog širokopojasnog pristupa za sve usluge obuhvaćene definicijom tržišta iz poglavlja 2.4. ovog dokumenta, na osnovu koje drugi operatori neće biti obavezni da plaćaju dodatne troškove, koji nisu nužni za pružanje relevantne usluge;
- Referentna ponuda veleprodajnog širokopojasnog pristupa mora biti detaljno raščlanjena u skladu s potrebama tržišta i mora sadržati pripadajuće rokove, uslove i cijene usluga;
- Crnogorski Telekom mora Agenciji, kvartalno ili na zahtjev Agencije, po potrebi, dostavljati detaljne izvještaje, koji će sadržati sve relevantne pokazatelje efikasnosti (**eng. Key performance indicators**);
- Crnogorski Telekom mora Agenciji i drugim operatorima omogućiti pristup sistemu/bazi podataka koji se koristi za računanje i smještaj glavnih pokazatelja efikasnosti, tzv. **KPI (Key Performance Indicators)**.

Svrha navedene obaveze je da svi operatori na relevantnom tržištu imaju mogućnost uvida u uslove za korišćenje usluge bitstream pristupa. Obaveza transparentnosti je komplementarna obavezi nediskriminacije i neophodna je iz razloga što je usluga bitstream pristupa tehnički zahtjevna usluga.

Nadalje, Agencija smatra da, s obzirom na tehničku složenost usluge bitstream pristupa, pristup potrebnim informacijama sam po sebi ne bi bio dovoljan, te je potrebno

Crnogorskom Telekomu odrediti obavezu objave Referentne ponude na osnovu koje drugi operatori neće biti obavezni da plaćaju dodatne troškove, koji nisu nužni za pružanje relevantne usluge. U Referentnoj ponudi moraju biti opisane usluge koje Crnogorski Telekom nudi u vezi s uslugom bitstream pristupa, te ista mora biti detaljno raščlanjena u skladu s tržišnim potrebama, tako da drugi operatori, koji žele određenu uslugu, ne moraju vezano plaćati mogućnosti koje nijesu potrebne za pružanje zahtijevane usluge. Ponuda mora sadržati spisak usluga koje su raščlanjene u skladu sa potrebama ostalih operatora i sa njima povezane uslove, uključujući i cijene i popuste ili principe njihovog određivanja, sve u skladu sa odredbama člana 44. stav 3. Zakona o elektronskim komunikacijama.

Agencija smatra potrebnim da se Crnogorskom Telekom-u, kao logična dopuna predložene obaveze pristupa, a vezano uz pružanje pristupnih vodova, nametne obaveza da unutar Referentne ponude veleprodajnog širokopojasnog pristupa utvrdi cijene i uslove za usluge korišćenja navedenih pristupnih vodova, pri čemu Agencija može u posebnom postupku izmijeniti cijene pristupnih vodova ukoliko iste ne smatra razumnim i opravdanim.

Agencija smatra potrebnim da se Crnogorskom Telekomu, kao logična dopuna predložene obaveze pristupa, a vezano uz pružanje usluge pristupnih vodova, nametne obaveza da unutar Referentne ponude veleprodajnog širokopojasnog pristupa utvrdi cijene i uslove za usluge korišćenja navedenih pristupnih vodova, pozivajući se na važeću Referentnu ponudu iznajmljenih linija

Referentna ponuda veleprodajnog širokopojasnog pristupa mora naročito sadržati cijene, razumne rokove te naknade za nepoštovanje rokova izvođenja, kako bi se osiguralo pošteno, razumno i pravovremeno ispunjavanje obaveza. Objava Referentne ponude omogućava brže sklapanje ugovora, spriječava diskriminaciju i eventualne sporove koji bi mogli proizaći u slučaju nepostojanja Referentne ponude.

Osnovni sadržaj Referentne ponude, nivo detaljnosti podataka dat je u narednom tekstu:

- (1) Opšte odredbe (predmet opseg i ograničenja referentne ponude, izmjene referentne ponude, postupak izmjene ugovora o korišćenju usluge i/ili pristupa mreži u slučaju izmjene referentne ponude, načini usklađivanja ugovora proizašlih iz referentne ponude, primjena referentne ponude, vrijeme stupanja na snagu referentne ponude, važenje referentne ponude, zahtjev za započinjanje pregovora o sklapanju ugovora, koji naročito mora sadržati vrijeme odgovora na zahtjeve za korišćenje usluge širokopojasnog pristupa internetu).
- (2) Opis usluga koje su određene opsegom referentne ponude.
- (3) Tehnički uslovi - arhitektura usluge širokopojasnog pristupa internetu u mjeri u kojoj je ista relevantna za realizaciju ove usluge (tačke pristupa za sve vrste usluga definisane Referentnom ponudom, vrste i opis raspoloživih interfejsa i pripadajućih protokola, vrste pristupnih vodova, referentni nivo usluge u pogledu uspostavljanja pristupa i prenosa podataka, autentifikacije i prenosa podataka, tehnički uslovi i način spajanja operatora korisnika referentne ponude na mrežnu platformu operatora za pristup mreži, izmjene tehničkih parametara i sl.).
- (4) Detaljni uslovi za postupak sklapanja ugovora o korišćenju usluge širokopojasnog pristupa internetu (postupci podnošenja zahtjeva i pružanja usluge širokopojasnog pristupa internetu kao i ograničenja pri njihovoj upotrebi, uslovi za aktivaciju i pružanje usluge, razlozi za odbijanje zahtjeva i/ili trajno/privremeno obustavljanje pružanja usluge).

- (5) Cijene usluge širokopojasnog pristupa internetu (cijene usluge i postupci obračunavanja naknada za svaki odgovarajući sastavni dio Referentne ponude).
- (6) Obračun, naplata i instrumenti osiguranja plaćanja.
- (7) Kvalitet usluga (uslovi pružanja usluge širokopojasnog pristupa internetu (vrijeme odgovora na zahtjeve za pružanje usluge širokopojasnog pristupa internetu, Ugovori o nivou usluge (Service level agreement), referentni uslovi ugovora o korišćenju usluge širokopojasnog pristupa internetu, uključujući nadoknade zbog neizvršenja ugovornih obveza u vremenu odgovora, rad i održavanje, utvrđivanje i otklanjanje smetnji, privremena obustava pružanja usluge i trajna obustava pružanja usluge).
- (8) Upravljanje, rad i održavanje usluge (uslovi pristupa sistemima operativne podrške, informacionim sistemima i bazama podataka operatora za pristup mreži za potrebe podnošenja prethodnih zahtjeva, zahtjeva za pružanje usluge, uklanjanje kvarova i naplatu).
- (9) Odgovornost i naknada štete.
- (10) Povjerljivost informacija i poslovna tajna.
- (11) Postupak migracije operatora korisnika referentne ponude između usluga.
- (12) Rješavanje sporova.
- (13) Dodaci referentne ponude (Popis regionalnih pristupnih tačaka, Zahtjevi za uslugu širokopojasnog pristupa internetu, Sporazum o povjerljivosti, Tekst instrumenta osiguranja plaćanja, Obrazac za prijavu kvarova /smetnji, Obrasci za postupak migracije operatora korisnika referentne ponude na druge tehnologije preko kojih se može pružati usluga).

Agencija smatra potrebnim da odredi rokove vezano uz objavu referentne ponude i to prema vrstama usluga koje čine relevantno tržište:

a) Usluga bitstream pristupa na IP nivou, nezavisno od upotrebljene tehnologije

Agencija smatra za potrebno da odredi Crnogorskom Telekomu obavezu da, u roku od 90 (devedeset) dana od dana prijema Rješenja iz člana 43. stav 1. Zakona o elektronskim komunikacijama, mora izvršiti i objaviti izmjene već postojeće Referentne ponude veleprodajnog širokopojasnog pristupa. Agencija smatra da je rok od 90 dana dovoljan da se ugrade sve izmjene i da se tekst i sadržaj referentne ponude uskladi s regulatornim obavezama predloženim ovim dokumentom. U slučaju da Agencija utvrdi da objavljena referentna ponuda nije saglasna naloženim obavezama ili da nije u skladu s odredbama Zakona o elektronskim komunikacijama, Agencija može zatražiti izmjenu iste.

b) Usluga bitstream pristupa na Ethernet i DSLAM nivou, nezavisno od upotrebljene tehnologije

Agencija smatra za potrebno da odredi Crnogorskom Telekomu obavezu da, u roku od 90 (devedeset) dana od dana primanja razumnog zahtjeva za uslugu bitstream pristupa na Ethernet ili DSLAM/OLT nivou, nezavisno od upotrebljene tehnologije, mora unutar referentne ponude veleprodajnog širokopojasnog pristupa bliže odrediti uslove, rokove i cijene usluge bitstream pristupa na Ethernet i DSLAM/OLT nivou, nezavisno od upotrebljene tehnologije

Agencija smatra da se objavom referentne ponude uklanjanju prepreke ulasku na tržište definisane poglavljima 4.3.2. i 4.3.3. ove analize i da se podstiče ulazak novih operatora, a što istovremeno povećava konkurenciju i tržišnu konkurenciju na maloprodajnom nivou. Stoga, Agencija je mišljenja da je predložena obaveza primjerena, s obzirom da bi Crnogorski Telekom, u odsustvu regulacije, mogao netransparentnim uslovima i cijenama drugim operatorima nuditi različite uslove i cijene od onih koje pruža svom maloprodajnom dijelu i svojim povezanim društvima. Dakle, objava referentne ponude je neophodna obaveza jer omogućuje transparentno djelovanje Crnogorskog Telekoma, a istovremeno dopunjuje obavezu nediskriminacije.

Nadalje, u okviru obaveze transparentnosti, Agencija smatra potrebnim da Crnogorskom Telekomu odredi obavezu da Agenciji dostavlja detaljne izvještaje sa svim relevantnim pokazateljima efikasnosti pružanja relevantne usluge (**eng. Key performance indicators**) i to na tromjesečnom nivou ili po potrebi na zahtjev Agencije.

Agencija smatra da izvještaj o KPI vrijednostima mora sadržavati sljedeće:

- broj primljenih zahtjeva po operatoru i po prenosnim brzinama,
- broj primljenih zahtjeva od operatora po tačkama spajanja (POP),
- broj odbijenih zahtjeva po razlozima odbijanja,
- broj realizovanih zahtjeva unutar određenog roka,
- prosječno vrijeme uspostavljanja usluge po operatoru,
- broj aktivnih DSL linkova po lokalnim centralama (MDF),
- broj prijavljenih kvarova (smetnji) po tipu pristupa,
- prosječno vrijeme otklona kvara po operatorima po usluzi,
- broj otklonjenih kvarova unutar definiranog vremena (basic SLA),
- QoS za VOIP,
- QoS za IPTV,
- QoS za VoD.

Određivanjem ovih obaveza, nadopunjuje se obaveza nediskriminacije, te se uklanjaju sve potencijalne prepreke definirane u poglavljima 4.3.2. i 4.3.3. ovog dokumenta i slične koje nisu direktno definisane.

5.1.4 Obaveza nadzora cijena i uvođenja troškovnog računovodstva

Agencija može, shodno članu 48. Zakona o elektronskim komunikacijama operatoru sa značajnom tržišnom snagom narediti preduzimanje obaveze kontrole troškova prema propisanoj metodologiji troškovnog računovodstva.

Operator kojem je naređeno preduzimanje mjera troškovne orijentacije, mora dokazati da su cijene izračunate na osnovu troškova, uz prihvatljivu stopu prinosa na investiciona ulaganja. Prilikom provjeravanja ispunjavanja te obaveze Agencija može primijeniti metode troškovnog računovodstva koje su nezavisne od onih koje primjenjuje operator. Agencija može od operatora Rješenjem takođe zahtijevati da obrazloži i po potrebi koriguje cijene, pri čemu teret eventualnog dokazivanja snosi operator.

Član 48. stav 5. Zakona o elektronskim komunikacijama predviđa da Agencija ima pravo da propiše mehanizam pokrivanja troškova ili metodologiju određivanja cijena, što mora biti primjereno ciljevima unaprijeđenja efikasnosti i održive konkurencije, ciljevima razvoja i povećanju koristi za krajne korisnike. Agencija može koristiti i upoređenja sa cijenama na uporedivim tržištima ili tržištima sa razvijenom konkurencijom, uzimajući pri tome u obzir specifičnosti domaćeg tržišta.

U slučaju ovog dokumenta čiji je predmet analiza relevantnog tržišta širokopojasnog pristupa na nivou veleprodaje, Agencija propisuje Crnogorskom Telekomu, kao operatoru koji imaju značajnu tržišnu snagu na ovom relevantnom tržištu, obavezu nadzora cijena i troškovnog računovodstva

Svrha određivanja obaveze nadzora cijena i vođenja troškovnog računovodstva jeste osiguranje ravnopravnih i transparentnih kriterijuma, kao i kriterijuma koji podstiču razvoj konkurencije, a koje operator treba primijeniti prilikom raspodjele troškova na usluge koje pruža. Troškovno računovodstvo odnosi se na skup pravila i procedura koje osiguravaju raspodjelu troškova, prihoda, imovine, obaveza i kapitala na pojedine aktivnosti i usluge.

Model troškovnog računovodstva omogućava sprovođenje obaveze računovodstvenog razdvajanja i provjeru troškovne orijentisanosti i cijena u svrhu sprečavanja međusobnog subvencioniranja, zatim previsokih ili preniskih cijena i neefikasnog ponašanja operatora sa značajnom tržišnom snagom.

Nametanjem ove obaveze, odnosno insistiranjem na sprovođenju aktivnosti koje su ranije započete i koje su proistekle kako iz prethodne analize ovog tržišta iz 2010. godine tako i iz sprovođenja projekta uvođenja troškovnog računovodstva kod Crnogorskog Telekoma, Agencija će otkloniti prepreku razvoju konkurencije na ovom relevantnom tržištu koja se odnosi na vertikalno prenošenje značajne tržišne snage i praksu unakrsnog subvencioniranja usluga. Naime, razlog za uvođenje ove obaveze je bio raniji zaključak Agencije da Crnogorski Telekom, u odsustvu regulacije, **može unakrsno subvencionirati usluge** na način da postavi cijenu usluge veleprodajnog širokopojasnog pristupa internetu za druge operatore iznad troška za tu uslugu a cijenu usluge (koju on pruža) na pripadajućem maloprodajnom tržištu ispod troška, te time može da iskoristi svoj položaj značajne tržišne snage.

U ranijoj analizi ovog relevantnog tržišta iz 2010. godine, Agencija se pozvala na član 48. Zakona o elektronskim komunikacijama, koji kaže da Agencija može primijeniti regulaciju veleprodajne cijene primjenom metodologije izračunavanja nivoa veleprodajnih cijena umanjnjem maloprodajnih cijena, odnosno primjenom tzv. „retail minus“ metodologije kojom će se osigurati prihvatljiva stopa prinosa na investiciona ulaganja Crnogorskog Telekom-a i obezbijediti mogućnost ulaska konkurencije na ADSL tržište. Istom analizom, odnosno nametnutom obavezom po rješenju na osnovu tog dokumenta, utvrđeno je da je ovo samo prelazno rješenje, koje se ima primjenjivati do trenutka kada Crnogorski Telekom pomoću troškovnog modela dokaže da je cijena relevantne usluge troškovno orijentisana ili kada Agencija utvrdi cijenu relevantne usluge preko sopstvenog troškovnog modela na bazi dugoročno projektovanih inkrementalnih troškova (**Long Run Incremental Cost - LRIC**).

Agencija smatra da je u tom momentu, u odsustvu implementiranog troškovnog modela od strane Crnogorskog Telekoma, primjena „retail minus“ metodologije bila najprimjerenije

rješenje za utvrđivanje cijene veleprodajne usluge širokopojasnog pristupa internetu, tj. usluge bitstream pristupa, s obzirom da ta metodologija ograničava potencijalnu praksu operatora sa značajnom tržišnom snagom da primjenjuje cjenovno stezanje profitne marže (**price squeeze**) prema konkurentskim operatorima. Naime, primjenom ove metodologije, veleprodajna cijena usluge se utvrđuje na osnovu cijene na maloprodajnom nivou. Pri tom, razlika između maloprodajne cijene na tržištu širokopojasnog pristupa internetu za krajnje korisnike i cijene na tržištu veleprodajnog širokopojasnog pristupa internetu mora biti na takvom nivou koji će omogućiti efikasnu konkurenciju na pripadajućem tržištu i spriječiti mogućnost za pojavu unakrsnog subvencioniranja od strane Crnogorskog Telekomu, kao operatora sa značajnom tržišnom snagom.

Saglasno navedenom, Agencija je ranijom analizom nametnula Crnogorskom Telekomu obavezu nadzora cijena nad uslugom bitstream pristupa isključivo na bazi bakarne parice i isključivo na IP nivou, imajući u tom momentu u vidu značajnu finansijsku zahtjevnost ostalih mogućih tehničkih rješenja pristupa (Ethernet, DSLAM), na osnovu ekspertize koju je za potrebe Agencije uradio konsultant i koja se nalazila u prilogu tog dokumenta. Nametnuta obaveza je predviđala da Crnogorski Telekom u roku od 90 (devedeset) dana unutar referentne ponude veleprodajnog širokopojasnog pristupa ponudi cijene usluge bitstream pristupa na IP nivou na osnovu bakarne parice, primjenom "retail minusa" na nivou od 42%, koji je utvrđen benchmarkingom iz pomenute ekspertize. Na ovaj način Agencija je omogućila uspostavljanje efikasne konkurencije na maloprodajnom tržištu, a ostvarivanjem razumne stope prinosa operatori su imali podsticaj da ulažu u sopstvene mreže, kroz postepeno napredovanje na skali ulaganja. Navedenom obavezom utvrđeno je da je "retail minus" samo prelazno rješenje, koje se ima primjenjivati do trenutka kada Crnogorski Telekom pomoću troškovnog modela dokaže da je cijena relevantne usluge troškovno orijentisana ili kada Agencija utvrdi cijenu relevantne usluge preko sopstvenog troškovnog modela na bazi LRIC.

Crnogorski Telekom je, shodno obavezi troškovnog računovodstva i obavezi odvajanja računovodstvenih evidencija propisanih u sklopu regulatornih obaveza nakon obavljenog prvog kruga analize ovog relevantnog tržišta, sproveo odvajanje računovodstvenih evidencija koje se odnose na usluge ovog relevantnog tržišta od usluga ostalih maloprodajnih i veleprodajnih tržišta, shodno Rješenju Agencije broj 0904-2327/3 od 30.05.2011. godine kojim je Crnogorskom Telekomu određena obaveza sprovođenja računovodstvenog odvajanja i troškovnog računovodstva u skladu sa dokumentom „Metodologija računovodstvenog odvajanja i troškovnog računovodstva”.

Imajući u vidu navedeno, Agencija smatra za potrebnim da Crnogorskom Telekomu, kao operatoru sa značajnom tržišnom snagom na ovom tržištu, nametne sljedeće obaveze, pri tom uzimajući u obzir rezultate koji su dobijeni primjenom HCA/FAC metodologije koju je ovaj operator implementirao:

- Crnogorski Telekom je dužan da u sklopu regulatorne obaveze nadzora cijena i uvođenja troškovnog računovodstva, uzimajući u obzir rezultate dobijene primjenom svoje HCA/FAC metodologije, izmjeni postojeće cijene širokopojasnog pristupa na veleprodajnom nivou kako slijedi:
 - Izmjeniti jediničnu cijenu za uslugu ADSL pristupa sa 10,68 € na 5,06 €
 - Izmjeniti jediničnu cijenu za uslugu ADSL FI@t 2 sa 9,91 € na 9,85 €

- Izmjeniti jediničnu cijenu za uslugu ADSL FI@t 5 sa 12,39 € na 17,04 €
 - Izmjeniti jediničnu cijenu za uslugu ADSL FI@t 7 sa 22,30 € na 21,84 €
 - Izmjeniti jediničnu cijenu za uslugu ADSL FI@t B4 sa 14,87 € na 14,65 €
 - Izmjeniti jediničnu cijenu za uslugu ADSL FI@t B6 sa 24,79 € na 24,24 €
 - Izmjeniti jediničnu cijenu za uslugu ADSL FI@t B8 sa 32,22 € na 29,03 €
 - Izmjeniti jediničnu cijenu za uslugu ADSL FI@t B10 sa 39,66 € na 33,83 €
- Crnogorski Telekom je dužan da u sklopu regulatorne obaveze nadzora cijena i uvođenja troškovnog računovodstva, da nastavi sa implementacijom projekta računovodstvenog odvajanja i troškovnog računovodstva, na način i u rokovima propisanim dokumentom Agencije "Metodologija računovodstvenog odvajanja i troškovnog računovodstva".

Vežano za cijene širokopojasnog pristupa koje su regulisane nametnutom obavezom, Agencija zadržava pravo da pristupi njihovom ponovnom regulisanju, a na osnovu budućih revidiranih godišnjih Regulatornih finansijskih izvještaja Crnogorskog Telekoma, u periodu od donošenja Rješenja na osnovu ove analize pa do naredne analize relevantnog tržišta širokopojasnog pristupa na nivou veleprodaje.

5.1.5 Obaveza odvajanja računovodstvenih evidencija

Agencija može, shodno Članu 46. Zakona o elektronskim komunikacijama operatoru sa značajnom tržišnom snagom na relevantnom tržištu, narediti preduzimanje mjera u cilju odvojenog računovodstvenog praćenja poslovnih aktivnosti koje se odnose na pružanje usluga interkonekcije i operatorskog pristupa.

Nametanjem obaveze odvajanja računovodstva regulator obavezuje vertikalno integrisane operatore sa značajnom tržišnom snagom da učine transparentnim svoje veleprodajne cijene i interne transferne cijene, kako bi se moglo osigurati načelo nediskriminacije ali i spriječilo međusobno subvencioniranje između različitih aktivnosti, koje dovodi do neregularnih uslova tržišne konkurencije. Agencija može propisati metodologiju vođenja računovodstva i pravo potpunog pristupa svim relevantnim finansijskim podacima, što uključuje i podatke o prihodima ostvarenim naplatom od trećih strana. Takođe, Agencija može objavljivati ove podatke s ciljem unapređivanja transparentnosti tržišta, vodeći, pri tom vodeći računa o stepenu poverljivosti.

Prethodnom analizom tržišta širokopojasnog pristupa na nivou veleprodaje iz 2010. godine Agencija je utvrdila obavezu Crnogorskom Telekomu da pripremi i dostavi Agenciji odvojene računovodstvene evidencije na način i u rokovima koji će biti specificirani posebnom Metodologijom vođenja odvojenih računovodstvenih evidencija i troškovnog računovodstva, a koju će Agencija propisati nakon sprovedenog konsultativnog postupka. Takva metodologija odvojenih računovodstvenih evidencija treba da bude u saglasnosti sa domaćim računovodstvenim propisima, međunarodnim računovodstvenim standardima i Preporukom Evropske komisije 2005/698/31 o odvojenom računovodstvu i modelima

³¹ 7 Commission Recommendation 2005/698/EC of 19 September 2005 on accounting separation and cost accounting systems under the regulatory framework for electronic communications

troškovnog računovodstva prema regulatornom okviru za elektronske komunikacije. U skladu sa tom Preporukom, svrha uvođenja obaveze računovodstvenog odvajanja je da pruži detaljne informacije o poslovnim rashodima i finansijskim rezultatima za relevantna tržišta i usluge. Prilikom pripremanja regulatornih računovodstvenih izvještaja operatori sa značajnom tržišnom snagom treba da se rukovode sledećim principima: troškovne uzročnosti, objektivnosti i nediskriminatornosti, konzistentnosti primjene i transparentnosti. U skladu sa Preporukom Evropske komisije, operator sa značajnom tržišnom snagom treba da izradi račun dobiti, račun gubitka i izvještaj o angažovanom kapitalu za svaki segment obuhvaćen regulacijom, kao i izvještaje o usklađenosti regulatornih izvještaja sa zakonskim finansijskim izvještajima.

Agencija je u periodu nakon izrade prethodne analize ovog tržišta sprovedla postupak odabira konsultanta za projekat troškovnog računovodstva i pristupila aktivnostima koje su za cilj imale izradu Metodologije računovodstvenog odvajanja i troškovnog računovodstva. Nakon sprovedenih javnih konsultacija i utvrđivanja konačnog teksta ovog dokumenta, Agencije je svojim rješenjem broj 0904-2327/3 od 30.05.2011. godine Crnogorskom Telekomu odredila obavezu sprovođenja računovodstvenog odvajanja i troškovnog računovodstva u skladu sa tada usvojenim dokumentom „Metodologija računovodstvenog odvajanja i troškovnog računovodstva”.

Crnogorski Telekom, kao operator sa značajnom tržišnom snagom na ovom relevantnom tržištu, dužan je da sprovede odvajanje računovodstvenih evidencija koje se odnose na veleprodajnu uslugu širokopojasnog pristupa internetu od ostalih veleprodajnih usluga i usluga maloprodajnih tržišta. Ovo će omogućiti Agenciji provjeru poštovanja principa nediskriminatornosti u vezi sa cijenama širokopojasnog pristupa internetu Crnogorskog Telekom-a, kao i principa preglednosti svih veleprodajnih cijena po kojima Crnogorski Telekom svoje usluge pruža ostalim operatorima, kao i internih transfernih naknada po kojima Crnogorski Telekom svoje usluge pruža svome maloprodajnom dijelu i povezanim društvima.

U efikasnije primjene obaveza nametnutih Crnogorskom Telekomu na obezbjeđenju preglednosti i nediskriminatornosti, Agencija ocjenjuje neophodnim da ovom operatoru, kao operatoru sa značajnom tržišnom snagom na ovom tržištu, nametne obavezu nastavka implementacije računovodstvenog odvajanja i troškovnog računovodstva, na način i u rokovima propisanim dokumentom Agencije "Metodologija računovodstvenog odvajanja i troškovnog računovodstva". Obaveza vođenja odvojenih računovodstvenih evidencija je neophodna u smislu identifikacije antikonkurentskih aktivnosti operatora sa značajnom tržišnom snagom na relevantnom tržištu, kao što su praksa unakrsnog subvencionisanja i primjena cjenovnog stezanja profitne marže (**Price Squeeze**) drugih operatora.

Agencija ističe da je troškovno računovodstvo optimalna metoda za regulaciju usluga ove vrste i ujedno opšte prihvaćen pristup kojim se postiže kreiranje regulatornog ambijenta, kojim će se sa jedne strane promovisati ulaganja od strane bilo novih bilo postojećih alternativnih operatora, a sa druge izbjeći mogućnost pojave tzv. negativne marže između veleprodajne cijene širokopojasnog pristupa internetu i njenog maloprodajnog ekvivalenta (tj. maloprodajne cijene širokopojasnog pristupa internetu).

Agencija koristi priliku da istakne da odobrena Metodologija troškovnog računovodstva koju primjenjuje Crnogorski Telekom u potpunosti omogućava sprovođenje obaveze računovodstvenog odvajanja i provjeru troškovne orijentacije cijena, radi predupređivanja pojave unakrsnog subvencioniranja, previsokih cijena ili neefikasnog ponašanja od strane Crnogorskog Telekoma, kao proglašenog operatora sa značajnom tržišnom snagom na ovom tržištu.

Usvojeni model troškovnog računodstva predstavlja kvalitetan alat i podršku Agenciji za planiranje i donošenje regulatornih odluka, tako da je Agencija na stanovištu da je ovu obavezu potrebno i dalje nametati, odnosno da Crnogorski Telekom treba da nastavi sa implementacijom projekta na način i u rokovima kako je određeno dokumentom Agencije "Metodologija računovodstvenog odvajanja i troškovnog računovodstva". Polazeći od već nametnutih obaveza nediskriminatornosti i transparentnosti, Agencija ocjenjuje nametnutu obavezu vođenja odvojenih računovodstvenih evidencija adekvatnom i proporcionalnom.

Broj: 0102-5723/2

Podgorica, 19.11.2013.god.